

LIETUVOS KARIUOMENĖ LIVONIJOS KARO KAMPANIJOSE 1578–1581 M.

Dr. Kastytis ANTANAITIS
Vytauto Didžiojo universitetas

Livonijos karo pabaiga nėra niekam nežinomas istorijos laikotarpis. Jau patys amžininkai pakankamai gerai suvokė to meto įvykių svarbą, kuri dar labiau išryškėjo XVII a. suiručių ir XVIII a. naikinamos valstybės fone. Nepaisant gausių amžininkų atsiminimų ir istorijų, Livonijos karo pabaiga vis dar kelia nemažai klausimų, į kuriuos atsakyti istorikams trukdo gana apverktina pirminių šaltinių būklė. Deja, Lietuvos Metrikos dalies, skirtos 1578–1582 m. įvykiams, išliko tik fragmentai. Geriausiai išliko dar XIX a. publikuota užsienio diplomatijai skirta *LDK pasiuntinių knyga*, kuria remtasi šiame tyrime siekiant aprašyti politinį foną. Išliko ir nereikšmingą informaciją pateikianti *Užrašymų knyga*. Deja, nei finansinių, nei vidaus politikos bei administracinių LDK dokumentų komplekto iki mūsų dienų nepavyko išsaugoti. Net ir Lenkijos karalystės archyvuose kompleksinių dokumentų šaltinių išliko nedaug, geriausiai buvo išsaugoti karaliaus dvaro aplinkos dokumentai, kurių dauguma publikuoti XIX a. pabaigoje.

Dar vienas svarbus veiksnys, turėjęs įtakos Livonijos karo pabaigos vertinimui, buvo specifinis Stepono Batoro karų vaizdavimas istoriografijoje. XIX a. sėkmingi Stepono Batoro karai tapo patriotiškai nusiteikusių lenkų istorikų mėgstama tema, o ir XX a. iš esmės išsilaikė ankstesnių istorikų nuostatos. Remiantis dar XVI a. istorikų tekstų apie Stepono Batoro žygius interpretacijomis, net ir tokių istorikų kaip H. Kotarskis¹, kurio studija ir šiame darbe plačiai naudojama, į Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenę žvelgia-

ma kaip į vieną armiją (vartojamas terminas *lenkų ir lietuvių kariuomenė*), atskirai LDK kariuomenės veiksmų bei jos veiklos ypatybių nenagrinėjant. Bendruose ar mažiau į XVI a. tyrinėjimus išgilinusių istorikų veikaluose lietuviai iš karo aprašymų iš viso išnyksta arba traktuojami kaip lenkų valstybės ir tautos dalis. Tokios ir panašios priežastys skatina pabandyti apžvelgti LDK kariuomenės veiksmus 1578–1581 m., jei ir nepateikiant iš naujų pirminių šaltinių grupių gautos informacijos, tai bent jau kitaip interpretuojant žinomą medžiagą.

1. Politinės padėties baigiamuoju Livonijos karo etapu apžvalga

Livonijos karas buvo dešimtmečiais tarp Vidurio ir Šiaurės Europos valstybių besitęsiantis konfliktas dėl dominavimo Baltijos jūros regione. XVI amžius – religinių karų, modernių centralizuotų valstybių formavimosi pradžios bei vidurinių amžių pabaigos laikotarpis. Viduramžių liekana – Livonijos ordinas ir jo įpėdiniai negalėjo konkuruoti su stipriomis centralizuotomis valstybėmis. Nesėkminga konfrontacija su Lietuva ir vidinė nesantaika bei pralaimėjimai kare su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste (Rusija) privertė Livoniją ieškoti išsigelbėjimo gynybinėje 1557 m. Pasvalio sutartyje su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste². Tačiau ir tai neišgelbėjo Livonijos valstybės nuo didžiųjų valstybių veržimosi. Norinčios kontroliuoti Baltiją ir prekybą su Rytais Livonijos padėtis ir reikšmė buvo akivaizdi³. Į Ordino palikimą pretendavo dvi jūrinės valstybės – Danijos ir Švedijos karalystės – bei dvi stiprios sausumos valstybės – Rusija ir Lietuva. Nei tuo metu apie 1,25 milijono

¹H. Kotarski. Wojsko polsko – litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 // Studia i materialy do historii wojskowości. T. 17. Cz. 1 (toliau – KWPL1).

²S. Sužiedelis. Livonijos prijungimas prie Lietuvos // Athenaeum IV. – K. – 1933. – P. 91; S. Sužiedelis. Lietuvos ir Livonijos konfliktas 1556–1557 // Athenaeum IX. Kaunas, 1938. P. 63–93; R. Varakauskas. Lietuvos ir Livonijos santykiai XII–XVI. Vilnius, 1982. P. 146–156.

³A. Szelągowski. Walka o Bałtyk (1544–1621). Lwów, 1904. S. 13.

gyventojų turinti Danija, nei 0,75 mln. gyventojų turinti Švedija nebūtų galėjusios konkuruoti su daugiamilijonine Rusija ar su trečią vietą pagal dydį Europoje užimančia Lenkijos ir Lietuvos valstybe⁴, jeigu bent viena iš jų būtų turėjusi laivyną, tačiau ir sausumoje nė viena iš šių dviejų valstybių negalėjo įgyti ryškios persvaros.

Kariniai rimčiausių pretendentų – Lietuvos ir Rusijos – susirėmimai prasidėjo jau krizės Livonijoje pradžioje, kai lietuviai ėmė stengtis atremti Rusijos veržimąsi į rytinę Livoniją⁵. Rusijos pergalės privertė paskutinį Ordino magistrą Gotardą Ketlerį ir Livoniją Vilniaus sutarties sąlygomis visiškai pasiduoti Lenkijos ir Lietuvos valdovo Žygimanto Augusto globai 1561 m. Šios sutarties nepripažino tik Rygos miestas bei Švedijai ir Danijai 1560–1561 m. pasidavusios Ezelio (Saremo) ir Talino vyskupystės⁶. Rusijos atsakomasis smūgis buvo 1563 m. Polocko apgula. Po 15 dienų apgulos Polocko vaivada Stanislovas Davaina pasidavė šimtatūkstantinei rusų kariuomenei⁷, tačiau Lietuvai dar užteko jėgų sustabdyti tolesnį rusų veržimąsi Minsko ir Naugarduko link – 1564 m. sausio 26 d. LDK laimėjo puikią pergalę prie Ulos, neblogai Lietuvai sekėsi ir 1567–1568 m. susirėmimuose⁸. Nė vienai pusei nelaimėjus svarbių pergalių, 1570 m. viduryje trejiems metams Rusija ir Lietuva paskelbė paliaubas. Nors Ivanas IV grasino pradėti karą, jei valdovu bus išrinktas Henrikas Valua, tačiau 1573 m. gegužę pratęsė paliaubas iki 1574 m. rugpjūčio 15 d.⁹

⁴W. Czaplíński. Polska a Dania XVI–XX w. Studia. Warszawa, 1976. S. 9–11, 21.

⁵T. Korzon. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. 2. Kraków, 1912. S. 26.

⁶R.. Varakauskas. Lietuvos ir Livonijos santykiai XII–XVI; Lietuvos TSR istorija. T. 1. Vilnius, 1985. P. 133.

⁷L. Gyrnickiego. Dziela wszystkie. T3. Warszawa, 1886. S. 213; e e e (1546–1583). M , 1845 (toliau – K). . 13. . 302, 349, 350–358.

⁸Pamiętnik T. Jewlaszewskiego Nowogrodzkiego podsetka 15460–1604. Warszawa, 1860. S. 11; A. Vijūkas-Kojelavičius. Lietuvos istorija. Vilnius, 1988. P. 720–722, 730, 739–740.

⁹J. Natason-Leski. Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Peczypospolitej. Warszawa, 1930. S. 9-11; . , . X e ч. e III . M , 1982. . 123.

Lietuva faktiškai laikėsi gynybinės taktikos, nepaisydama Žygimanto Augusto norų perkelti karo veiksmus į priešų žemes¹⁰. Tuo tarpu Rusija laikėsi lėtos žemių grobimo taktikos. Rusai statėsi pilis LDK žemėse ir įsitvirtinę pajungdavo apylinkių gyventojus. Kad naujos žemės neatsimstų nuo Maskvos, vietiniai gyventojai buvo išstremiami į Rusijos gilumą, taip pasienyje sukuriant sunkiai įveikiamą miškų ir dykrų juostą¹¹. Užėmus Polocką, buvo pralaužta strateginė Dauguvos gynybinė linija. Ivanas IV kairiajame Dauguvos krante pastatė Turovlio ir Sušos pilis. Jau anksčiau Polocko žemėje jis buvo pastatęs Usviatą ir Sokolą. Žygimantas Augustas bandė blokuoti šias pilis – tam buvo skirtos Dynos, Lepelio ir Voroneco pilys, bet tai buvo tik gynybiniai žingsniai¹². Dėl Danijos karaliaus brolio, nusipirkusio Kuršo ir Saremo vyskupystes, o vėliau tapusio Ivano IV vasalu, Magnuso ir Švedijos agitacijos, susilpnėjęs LDK įtakai Livonijoje ir nesugebėjęs prisijungti Rygos bei rusams prasiveržus per Dauguvą, Lietuva faktiškai prarado svarbų Dauguvos prekybos kelią, be to, pačiai Lietuvai iškilo reali grėsmė, kad Rusija gali smogti Vilniui, nuo kurio iki sienos buvo tik apie 300 km atstumas ir šiame kelyje nebuvo jokių tvirtovių¹³.

Steponui Batorui tapus karaliumi, Livonija buvo padalyta daugeliui valstybių: Estijos šiaurę kontroliavo Švedija, Saremos teritoriją ir Vidžemę – Danija, Pietų Estiją ir Latgalą – Rusija ir Magnusas, Ryga tvarkėsi savarankiškai, o Piltinės srities priklausomybė buvo neaiški. LDK kontroliavo tik administratoriaus (nuo 1578 m. administratorius buvo Aleksandras Chodkevičius) tvarkomą Uždauguvį bei Lietuvos ir Lenkijos valstybės vasalo Gotardo Ketlerio valdomą Kuršą su Žemgala. Lietuva bijojo iš šiaurės ir rytų pusės atsidurti Rusijos apsuptyje, tuo

¹⁰K. Górski. Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim za Batorogo // Biblioteka Warszawska. T. 2. 1892. S. 93.

¹¹ . ейде ей . й й е (1578–1582).

е е у , 1889 (toliau –). . 29–30,96; е д . Мо , 1991. . 86.

¹²К . . 13. . 406–408; . . 51.

¹³J. Natason-Leski.Op.cit. S. 5–6; Początki panowania w Polsce Stefana Batorogo 1575–1577. Listy, uniwersaly, instrukcje. Warszawa, 1877. S. 248–250.

tarpu Rusija nenorėjo atsisakyti jai naudingos prekybos ir grobti Livonijos žemes, todėl jokio kompromiso buvo neįmanoma pasiekti¹⁴.

Dar Pirmajame LDK Statute valdovas įsipareigojo plėsti LDK žemes ir tas, kurios buvo neteisėtai atskirtos, gražinti valstybei¹⁵. Livonija buvo būtina LDK ir kaip priėjimas prie Dauguvos žiočių (Rygos), nes per ją Lietuvos bajorai galėjo eksportuoti grūdus tiesiai į Vakarų Europą be tarpininkų. Vis labiau LDK bajorams išitraukiant į karą Livonijoje, ši 1566 m. gruodžio 26 d. Vilniaus sutartimi sudarė uniją su Lietuva¹⁶. LDK bajorai nuo pat 1559 m. visokeriopai siekė apginti savo interesus Livonijoje ir nuo lenkų, stengdamiesi, kad urėdai Livonijoje neatitektų svetimtaučiams¹⁷. Lietuvos bajorai aktyviai asmeniškai dalyvavo Livonijos gynyboje ar bent ruošėsi joje dalyvauti, nes visuotiniai bajorų šaukimai nuo 1559 iki 1568 m. buvo skelbiami kasmet. Gynybai aukotos ir nemažos sumos, pavyzdžiui, 1566–1567 m. Gardino seimas nutarė samdyti 6 000 raitelių ir 4 000 pėstininkų¹⁸. 1569 m. Liublino unija leido Lenkijai pretenduoti į Livoniją. Ginčų dėl Livonijos priklausomybės kilo jau Liublino seimo metu. Po abipusių reikalavimų ir ginčų 1569 m. rugpjūčio 8 d. buvo nutarta, kad Livonija yra bendrai valdoma teritorija¹⁹. Faktiškai LDK vardu Jonas Chodkevičius administravo Livoniją iki 1578 m., kai palaužtas karinių pralaimėjimų ir ligos atsisakė pareigų²⁰. Lenkijoje Livonijos karas nebuvo populiarus: „*Ne per daug reikalingi karai*“, – taip apibūdino juos T. Jevlaševskis²¹.

¹⁴H.Kotarski. Wojsko polsko – litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 // Studia i materiały do historii wojskowości. T. 17. Cz. 1. S. 63; B. Dundulis. Lietuvos užsienio politika XVI a. Vilnius, 1977. P.161, 185–186, 190–191.

¹⁵ у 1529. М., 1960. . 48.

¹⁶A. Plateris. Teisiniai Livonijos ir Kuršo santykiai su Lietuva (XVI–XVIII amžiais). Kaunas, 1938. P.192–199; R.Varakauskas. Lietuvos ir Livonijos santykių po Pabaisko mūšio klausimu // LTSR MADA. T. 14. 1974. P. 59.

¹⁷ . й. - у й ей . 1899. . 600.

¹⁸A. Tyla. Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje–XVII pradžioje. Vilnius, 1986. P. 30–31; G. й. - у й ей . . 762.

¹⁹ . й. - у й ей . . 839–840.

²⁰Памётник Т. Jewlaszewskiego. S. 34; . д й.

е ду еч . е е у , 1904. . 36.

²¹ „...nie nazbyt potrzebne wojny...“ – Pamiётник Т. Jewlaszewskiego. S. 109.

Savo ruožtu 1576 m. ir LDK atsisakė įsileisti Lenkijos kariuomenę, nes negavo iš jos pakankamai saugumo garantijų. Steponui Batorui teko būti viena kita nepasitikinčių šalių tarpininku. LDK atskirai kariavo, atskirai tarėsi ir atskirai rinko bei leido pinigų net bendrų su lenkais žygių metu. Lenkai taip pat nepraleisdavo progų plėsti valdžią, pavyzdžiui, 1576 m. užėmus Gomelį, lenkai neįsileido lietuvių įgulos²². Vėlesni įvykiai parodė, kad nepasitikėjimas Lenkija buvo pagrįstas. Baigiantis karui Livonijoje, Lenkijos didikai, tokie kaip J. Zamoiskis, pasistengė čia išplėsti savo valdžią Lietuvos sąskaita. Nors tai buvo lėtas procesas, LDK pamažu prarado iki 1578 m. Livonijoje turėtas pozicijas, bet su tuo niekada nesusitaikė ir kėlė Livonijos pavaldumo klausimą 1582, 1585 ir 1587 m. seimuose. Nors LDK ir neatgavo buvusios įtakos, tai bent neleido visiškai išgalėti Lenkijai²³.

Ivano IV Rūsčiojo politiniai planai turėjo tvirtą ideologinį pagrindą. Juos įkvėpė ir motyvavo XVI a. viduryje Rusijos visuomenėje vyravusios mitinės, religinės ir pseudoistorinės idėjos, pateisinančios Maskvos ekspansiją – veržimąsi į kaimynines šalis. Tverės šventikas Spiridonovas sukūrė vadinamąją Prūso teoriją, aiškinančią, kad Maskvos valdovai yra kilę iš Augusto Oktaviano brolio Prūso²⁴. Ši teorija greitai buvo panaudota užsienio politikai pagrįsti. Ivanas IV ėmė reikalauti jį, kaip tiesioginį Prūso įpėdinį, pripažinti Livonijos, net Lietuvos ir Lenkijos pavaldėtoju²⁵. 1577 m. žygiui pasibaigus, jis apie tai rašė savo laiške Steponui Batorui, kuriame pasakojo, kad Prūsas, įkūręs dar ir Gdanską, Torūnę ir Marienburgą, yra Riuriko protėvis²⁶. Dar nuo 1548 m. tarp Ivano IV ir Lietuvos vyko ginčas dėl titulo „caras“ vartojimo, nes jis,

²²I. Lappo. Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos. Kaunas, 1932. P. 69; . . . е е е е е е е е че й у д е е . . . е е у , 1901. . 154–155, 172.

²³A. Tyla. Lietuva ir Livonija. P. 28–31.

²⁴е е . . . д е е у . . . е д, 1979. . 230.

²⁵. . . X е ч. . . 139.

²⁶М . . 27–28; . . 5.

manyta, galėjo reikšti pretenzijas į LDK žemes²⁷. Nuo 1558 m. Ivanas IV pradėjo tituluotis ir Livonijos valdovu. Negana to, kad raštuose Ivanas IV save vadino *Livonijos tėvonijos valdovu*, jis, nepaisydamas LDK protestų, titulavosi ir Smolensko bei Polocko kunigaikščiu²⁸. Galima teigti, kad Ivanas IV Baltijos regione turėjo milžiniškų planų. Jie derinosi su tradicine Rusijos vykdoma skverbimosi į Lietuvos žemes politika. Šie planai neapsiribojo vien siekiu priėti prie neužšalantių Baltijos uostų. Maskva neslėpė norų užimti ir LDK žemes, 1548 m. derybose pareiškusi, kad Rusijos ir Lietuvos siena yra Berezinos krantai, o 1563 m. reikalavusi jau ir Kijevo, Volynės, Podolės bei Livonijos bei Kuršo²⁹.

Praktinis Rusijos tikslas Livonijoje buvo laisvosios prekybos Narvoje išsaugojimas. Kiti užkariavimai buvo reikalingi Narvai apsaugoti ir lengvai gauti karo grobio ir gerų amatininkų. Caras seniai kalbėjo, kad reikėtų turėti galimybę priėti prie kokios nors jūros, kuri neužsaltų ir nebūtų blokuojama kitų valstybių³⁰. Prekiauti 1558 m. užimtoje Narvoje jau 1560 m. suplaukė daugybė pirklų, nes čia atsirado galimybė pirkti Rusijos žaliavas be jokių tarpininkų³¹. Vienintelis svarbus Ivano IV sąjungininkas Livonijoje buvo Danijos karaliaus Fridricho II brolis Magnusas, buvęs Ezelio (Saremo) vyskupas, nuo 1567 m. pasidaręs Rusijos vasalu ir daug prisidėjęs, kad LDK įtaka sumažėtų³².

Nenuostabu, kad dar neprasidėjus 1577 m. karui Lietuva Ivaną IV vadino „*svarbiausiu ir seniausiu priešu*“³³, o Lenkija pasiuntinio Turkijoje instrukcijoje reikalavo teigti, kad Ivanas IV yra Lietuvos ir Lenkijos valstybės priešas³⁴.

²⁷B. Dundulis. Lietuvos užsienio politika. P. 71.

²⁸К . . 8, 10; А. Вижюкас-Кожелавиčius. Lietuvos istorija. P. 702.

²⁹А. Вижюкас-Кожелавиčius. Lietuvos istorija. P. 680; . . . 7–8. y , 1990. . 347.

³⁰К. Niedzielski. Batory i car Iwan w zapasach o inflanty (1579–1581). Warszawa, 1917. S. 9; . . e ч . e д, 1975. . 40–41.

³¹А. Szel gowski. Op. cit. S. 54; B. Dundulis. Lietuvos užsienio politika. P. 170.

³² . . 3, . e . й й. . 536; А. Szel gowski. Op. cit. S. 54.

³³ . . e e e . e . 164.

³⁴К . . 12.

2. Pasirengimas karui su Rusija

Dar pirmojo tarpuvaldžio metu, 1573 m., visi be išimties kandidatai į Lietuvos ir Lenkijos valdovo sostą žadėjo vienaip ar kitaip užbaigti karą Livonijoje kuo palankesnėmis valstybei ir bajorijai sąlygomis³⁵. Ne išimtis buvo ir Steponas Batoras, per savo pasiuntinį žadėjęs ne tik išsaugoti bajorų laisves ir išmokėti Respublikos skolas, bet ir, jeigu bus nutarta, „*viską, ką Maskvėnas (Moschus) užėmęs, greitai atgauti*“³⁶. Be to, skubioms gynybos išlaidoms padengti siūlė 200 000 auksinų iš asmeninio išdo bei žadėjo sustiprinti valstybės sieną ir net pats asmeniškai (o ne jo atstovai) dalyvauti karo žygiuose³⁷. 1575 m. gruodžio 14 d. paskelbtas Lenkijos karaliumi, o 1576 m. birželio 29 d. pripažintas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, Steponas Batoras oficialiai dar kartą įsipareigojo ginti valstybės sieną nuo priešo įsiveržimų bei atgauti karuose su Rusija prarastas LDK žemes³⁸. Karas su Rusija atitiko ir plačius Stepono Batoro planus išvaduoti Septynpiilį ir visą Vengriją iš Turkijos valdžios ir įtakos, nes tik nugalėjus Rusijos valstybę buvo įmanoma garantuoti rytinių Lietuvos sienų saugumą. Ramus užnugaris buvo būtinas norint nukreipti Lietuvos ir Lenkijos pajėgas, kad būtų sustabdytas Turkijos skverbimasis į Vidurio Europą³⁹. Ne svetimas Steponui Batorui buvo ir Renesansui būdingas asmeninės kario šlovės troškimas. Kitas stimulus buvo dar viena tų laikų idėja, kad karalius, kaip Dievo išrinktasis, yra įpareigotas šventai saugoti senąsias valstybės sienas (bent jau taip Steponas Batoras aiškino savo karinių veiksmų priežastis laiške Ivanui IV 1577 m.)⁴⁰.

³⁵Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. S. 357, 399, 405, 413, 437.

³⁶„...pollicetur se confestium recuperatum esse quiquid Moschus occupavit...“ – Zbiór pamiętników do ziejów polskich. Warszawa, 1858. T. 3. T. 3. S. 182.

³⁷Ten pat. S. 179,183.

³⁸Po ucieczce. S. 429–430.

³⁹Historia dyplomacji Polskiej. Warszawa, 1969. T. 2. S. 14; P. Jesienica. Rzeczpospolita obojga narodów. Warszawa, 1967. Cz. 1. S. 150.

⁴⁰J. Siemienski. Króla Stefana politika sejmowa. Warszawa, 1939. S. 32; K . . .32; . . .6.

Pabėgus karaliui Henrikui Valua, Rusijos ir LDK paliaubos dar kartą buvo pratęstos dvejiems metams, iki 1576 m. rugpjūčio⁴¹. Tačiau Rusija nesivaržė dėl sudarytų paliaubų: 1575 m. sausį išvarė keliolika tūkstančių belaisvių iš Lietuvos kontroliuojamos Livonijos dalies ir apgulė Pernu, kurio igula, negaudama pagalbos, pasidavė⁴². Tik Revelis (Talinas) išlaikė 1575, 1576 ir ypač pavojingą 1577 m. rusų armijos apgulą, kurią atremti padėjo ir Steponas Batoras, iš Rygos siuntęs grūdus apgultiesiems⁴³.

Nors savo valdymo pradžioje Steponas Batoras tarsi ir bandė užmegzti kiek draugiškesnius santykius su kaimyninių šalių valdovais, bet jau pirmajame Rusijos bojarinų dūmos atsakyme išgirdo priekaištų, kad karalius iš nežymios vietos kilęs⁴⁴. Vis dėlto trumpas paliaubas derybų laikotarpiui pavyko sudaryti. 1575 m. Steponas Batoras pasiuntė pasiuntinius, kurie turėjo pabandyti įtikinti Ivaną IV grąžinti užimtas Lietuvos ir Livonijos žemes kartu su jau Steponui Batorui valdant užgrobtu Lemzeliu (Limbažais)⁴⁵. Tvirta taika buvo neįmanoma, nes 1577 m. Ivanas IV nutarė ryžtingai išplėsti Rusijos valdas Livonijoje – įgyti karinį bei politinį pranašumą prieš kitus pretendentes į Vokiečių ordino palikimą. Laikiniai jam tai pavyko padaryti⁴⁶. 1577 m. Novgorode surinkęs 16 000 karių, Ivanas IV balandžio mėnesį atžygiavo į Pskovą, iš kurio liepos viduryje puolė Livoniją⁴⁷. Uždaugovyje miestai ir pilys pasiduodavo Ivano IV arba Magnuso daliniams. Lietuvių igulos, sumažėjusios dėl pinigų algoms trūkumo, buvo tik keturiose dešiniojo Dauguvos kranto pilyse. Bet ir šios, išgirdusios gandus apie susitarimus su

⁴¹J. Natason-Leski. Op. cit. S. 5, 9–11; А. . . . X . . . е ч. . . . 123.

⁴²J. Natason-Leski. Op. cit. S. 13; . . . 4.

⁴³D. Wojcik-Gyralska. Kryl niemaliowany. Warszawa, 1983. S. 122; . . . е . . . й й. . 661–663; . . . й . М . . . , 1954. .94; . . . 37.

⁴⁴К . М. . . 8.

⁴⁵Ten pat. C. 17–24.

⁴⁶. . . е . . . й й. . 528.

⁴⁷. . . . 42; М. x 43; . . . 14. . 192.

rusais dėl taikaus pilių perdavimo, pasidavė beveik nepasipriešinusios⁴⁸. Taip Ivanas IV per tris mėnesius užėmė 27 miestus. Dešiniajame Dau-guvos krante laisva liko tik Ryga ir toli šiaurėje – Revelis (Talinas).

Rusai įsitvirtino 33 Livonijos pilyse (1576 m. jų rankose buvo tik 14)⁴⁹. 1577 m. žygio metu Ivanas IV pabandė susidoroti ir su savo vasa-lu Magnusu, kuris jau 1570 m. titulavosi Livonijos karaliumi, o sėkmin-gai užėmus Vendeną (Cėsi), oficialiai juo pasiskelbė. Įtaręs, kad Mag-nusas nori pereiti Stepono Batoro pusėn, Ivanas IV nepaprastai žiau-riai susidorojo su Magnusą rėmusiais Livonijos didikais, o jį patį viešai žemino ir grasino išstremsiąs į Kazanę. Nenuostabu, kad tokią politinę katastrofą patyręs Magnusas perbėgo į Lietuvos pusę, kai tik pagrindi-nės rusų pajėgos pasitraukė iš Livonijos⁵⁰.

Ivanui IV lengvos pergalės, atrodo, suteikė nepagrįstų vilčių iš-plėsti valdžią vos ne iki Vokietijos ir kėlė perdėtą pasitikėjimą savo ka-riuomenės galia. Paleistiems lietuvių įgulų kareiviams jis liepė pasakyti karaliui, koks galingas jis yra, kad ir Steponas Batoras tai sužinotų⁵¹. Per šiuos belaisvius, tarp kurių buvo ir visoms įguloms vadovavęs A. Palubinskas, Ivanas IV perdavė laišką, kuriame vėl išdėstė, kad yra ki-lęs iš Augusto ir Prūsos, ir bandė teisintis, jog kariaujantis tik su vokie-čiais, o lenkų ir lietuvių „*neužkabinęs*“⁵². Pažeista taika buvo ir Lietu-vos–Rusijos pasienyje: iš Usviatų rusų vaivada nusiaubė Lietuvos pa-sienio žemes⁵³.

Tuo pat metu į Maskvą atvykę Lietuvos ir Lenkijos deleguoti pa-siuntiniai Ivano IV buvo blogai priimti ir išlaikomi, o sudarytos trejų metų paliaubų sutarties tekstai skyrėsi. Ivanas IV prisiekė sudarant su-tartį, kurioje Steponas Batoras vadinamas ne broliu (kaip reikalavo to

⁴⁸J. Natason-Leski. Op. cit. S. 11,17; K. Górski. Pierwsza wojna. S. 94.

⁴⁹Д . . . 1475–1598 . М . . . , 1966. . 255, 290, 292; J. Natason-Leski. Op. cit. 22–26.

⁵⁰Korrespondencije J. K. Chodkiewiczza. Warszawa, 1852. S. 12; A. Sliwiński. Stefan Batory. S. 124; J. Natason-Leski. Op. cit. S. 25–26; D. J. Solikowski. Krótki pamiętnik rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta do roku 1590. Petersburg, 1855. S. 43; . . . 43; . . . е . . . й й . . . 673.

⁵¹. . . е . . . че е . . . 62; 44.

⁵²„... е че ...“ – К . . . 27–28.

⁵³К . . . 46.

meto diplomatinis etiketas), o kaimynu, kuris už trejų metų taiką atiduoda Rusijai Livoniją su Kuršu ir Ryga. Lietuvos ir Lenkijos pasiuntinių tekste tokių sąlygų nebuvo⁵⁴.

Šios paliaubos karo Livonijoje nesustabdė. Lietuvių igulos ir skubiai surinkti algininkai stengėsi išvaduoti pilis iš rusų igulų. Vietiniai gyventojai padėjo jiems tai padaryti kovodami mažais partizanų būreliais⁵⁵. Greitai, vos per pusmetį, rusai neteko 11 pilių, tarp kurių buvo strateginės Dinaburgo (Daugpilio) ir Vendeno (Cėsio) tvirtovės⁵⁶.

Gyvybiniai Lietuvos ir Lenkijos interesai vertė imtis visų įmanomų karinių priemonių, kad būtų sutrukdyta Rusijai skverbtis į Livoniją ir Lietuvą. Tuo pat metu tapo aišku, kad iki tol naudota karo strategija LDK atnešė tik pralaimėjimus ir toliau gynybinis tik vienos Lietuvos pastangomis vykęs karas nieko naudingo duoti negali.

Į Varšuvos seimą, kuris turėjo prasidėti 1578 m. sausio 14 d., Steponas Batoras kvietė universale išaiškindamas, kokie grėsmingi yra Ivano IV laimėjimai Livonijoje ir kokiam pavojui atsidūrė valstybė⁵⁷. Seimas parėmė mokesčių karo reikmėms rinkliavą, galima teigti, taip atsilygindamas už atsisakymą Lenkijoje skelbti visuotinį šaukimą⁵⁸. 1578 m. taip pat buvo išdalyti urėdai būsimiems karo vadams: J. Zamoiskis tapo Lenkijos kancleriu, o Mykolas Radvila Rudasis – Lietuvos didžiuoju etmonu. Lenkijos didžiuoju etmonu buvo paskirtas karuose su totoriais pagarsėjęs Podolės vaivada Mykalojus Mieleckis⁵⁹.

Atskirai karo reikalai buvo svarstomi Lietuvoje, kuri valdant Steponui Batorui, anot istoriko I. Lappo, nenukrypdama tvirtai ėjo atsiskyrimo nuo Lenkijos keliu⁶⁰. 1577 m. liepos 17 d. LDK Volkovisko seimas, kaip Didžiosios ir Mažosios Lenkijos seimeliai, pritarė mokesčiams, nes

⁵⁴K . . . 29–38; . . . 17–18.

⁵⁵K. Górski. Pierwsza wojna. S. 95–97; . . . 18–20; . . . й . . . 33.

⁵⁶J. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 43; J. Natason-Leski. Op. cit. S. 30.

⁵⁷Początki panowania. S. 245–251.

⁵⁸J. Siemski. Op. cit. S. 36.

⁵⁹KWPL1. S. 60; . . . 37.

⁶⁰ . . . e e e e . . . 152.

jautė Maskvos siekių pavojingumą. Visa tai, kaip ir ankstesni seimeliai, ar Lietuvos dignitorių savarankiška užsienio politika atvirai laužė Liublino unijos pažadus⁶¹. Kai 1578 m. nepavyko pakartotinai surinkti mokesčių per seimelius, 1579 m. Steponui Batorui padėjo LDK seimas Gardine. Lietuviai pažadėjo surinkti 10 000 kareivių, paskelbė visuotinį bajorų šaukimą bei visokeriopai rėmė karalių rengiantis karui⁶². Tai, taip pat ir visa vėlesnė LDK bajorų veikla, rodo, kad XVI a. pabaigoje bajorija Lietuvoje buvo pakankamai savarankiška ir patriotiškai nusiteikusi, toli gražu nesuliejęsi su Lenkijos bajorija. Todėl nutarimas, kad karalius karo metu turi būti lietuvių ir lenkų tarpininkas, nebuvo vien tušti žodžiai⁶³. Lietuvos ir Lenkijos kovai dėl Livonijos LDK išėjo savo išdą, todėl greitai keliais galingais žygiais užbaigtas karas Lietuvoje buvo populiarus nei Lenkijoje, kuri prie jo, anot lietuvių didiko, „<...> *keliasdešimt metų grašiu neprisidėjo* <...>“⁶⁴. Nors tokie generaliniai LDK suvažiavimai nepatiko Lenkijai, Steponas Batoras rėmė juos, nes tai stiprino karaliaus valdžią, be to, jie buvo gerokai veiksmingiau dirbanti institucija nei bendras seimas⁶⁵.

Ilgą laiką istorikai rėmėsi amžininkų liudijimais, kad Ivanas IV turėjo 200 000 karių, nes vien jo pulką sudarė 40 000 kareivių, o be šio, buvo dar šeši pulkai⁶⁶. Rusų istorikas R. Skrynikovas, remdamasis rašytiniais šaltiniais, apskaičiavo, kad 1577 m. Rusijos kariuomenėje buvo 19 417 kareivių, tarp jų 4 227 totoriai. Net pridėjus tarnus, rusų armija nebuvo didesnė nei 30 000⁶⁷. N. Karamzino, S. Solovjovo ir V. Novod-

⁶¹ Archiwum domu Radziwillów. Kraków, 1885. S. 86; Biblioteka starożytna pisarzy polskich. Warszawa, 1844. T. 6. S. 226–233; . . . e e e e . . 163, 165, 168.

⁶² . . 39; J. Solikowski. Krytki Pamętnik. S. 50.

⁶³ H. Visneris. LDK valstybingumo pavojai. Vilnius, 1991. P. 52–70; . . . e e e e . . 171.

⁶⁴ „...groszem się nie przyczynilli do kilkudziesiąt lat...“ – Archywum domu Radziwillów. S. 90; A. Tyla. Lietuva ir Livonija. P. 26.

⁶⁵ S. Vansevičius. Feodalinės Lietuvos valstybingumas po Liublino unijos. Vilnius, 1988. P. 66–68.

⁶⁶ T. Korzon. Op. cit. S. 32; K. Górskij. Pierwsza wojna. S. 104; D. Wójcik-Górska. Op. cit. S. 130.

⁶⁷ 46.

vorskio nuomone, Ivanas IV, palyginti su Steponu Batoru, vis dėlto turėjo kiekybinę persvarą, tačiau 300 000 karių armija buvo neveiksminga tik dėl asmeninio Ivano IV nesugebėjimo kariauti⁶⁸. Kad kariuomenė buvo maža, prieštarauja ir amžininkų liudijimai. J. Krašinskis mini Ivaną IV turėjus 150 000 raitelių, o A. Posevinas manė, kad kariuomenę sudarė 200 000–300 000 karių⁶⁹. Pagaliau net XVII a. pradžioje caras Borisas Godunovas po didelio bado, maištų ir maro sugebėjo surinkti apie 100 000 ar bent jau mažiausiai 50 000 karių⁷⁰. Kad ir kaip ten būtų, rusų armija nebuvo mažesnė nei lietuvių ir lenkų kariuomenės kartu sudėjus, o Ivano IV pralaimėjimai buvo ne kiekybinio, o kokybinio Rusijos armijos atsilikimo pasekmė. Blogai organizuota ir nelabai manevringa kariuomenė negalėjo lygintis su europinių karo meną išmanusia algininkų armija⁷¹. Be to, daugybė rusų karių buvo išsklaidyti beveik 80-yje pilių, iš jų tik 8 buvo mūrinės⁷². Dar blogiau buvo tai, kad rusų armija bijojo lauko mūšių, nes per visą Livonijos karą kovodama su lietuviais laimėjo vos porą mūšių. Pats Ivanas IV labai nenorėjo, kad karo baigtis būtų nulemta mūšio lauke⁷³. Negana to, apskritai kyla abejonių dėl Rusijos valdovo veiksmų racionalumo. Dar XX a. pradžioje psichiatras P. Kovalevskis teigė, kad Ivanas IV nuo vaikystės buvo neurastenikas, o vėliau kentė nuo paranojos priepuolių⁷⁴. Neatrodo, kad jo diagnozė būtų klaidinga. Ligotas vyriausiasis vadas negalėjo būti pavaduojamas kitų karvedžių, nes patyrusių vadų neliko dėl represijų, kurias

⁶⁸ Д. И. Едуеч (1570–1582). 115–117; Е. Ч. 3. 5–6. М., 1989. 629.

⁶⁹М. Крaсінскі. Polska czyli opisanie topograficzno – polityczne Polski w wieku XVI. Warszawa, 1852; Е. Ч. 44.

⁷⁰ 16–17. Д. Це. Е. Д. 1986. 257; Е. Д. Це. 1. Е. У. 1839. 46.

⁷¹ Е. Ч. 3. 629.

⁷² Е. Ч. Е. Ч. 16. М., 1983. 44–45; D. Wyjciek-Gyralsk. Op.cit. S. 130.

⁷³Albertrandi. Panowanie H.Walezyusza i S.Batorego. Kraków, 1860. S. 226; K. Górski. Pierwsza wojna. S. 116; Е. Ч. 3. 629.

⁷⁴ Д. И. Е. Д. Е. Е. Е. X, 1894. 181, 193–195, 203, 206–207

patyrė diduomenė. Anot A. Kurbskio, kariavo „*avys ir kiškiai*“⁷⁵, o ne karo vadai. Paskirti žemesnės kilmės vadų Ivanas IV taip pat negalėjo, nes tik kilmė Rusijoje leido užimti aukštus karinius postus ir net lemiamų kovų metu karo vadai aiškindavosi, kuris iš jų turi daugiau prigimtinių teisių vadovauti⁷⁶. Visa tai žinodamas, Steponas Batoras popiežiaus nuncijui Laureo teigė galįs sumušti rusus mūšio lauke, sudeginti medines pilis ir užkariauti ne tik Livoniją, bet ir visą Rusiją, jei tik pavyktų užimti Polocką arba Smolenską⁷⁷.

1577 m. triuškinantis LDK pralaimėjimas Livonijoje buvo dėsninga trumparegiškos politikos pasekmė. Po 1574 m. paliaubų ir taip jau nykštukinės LDK įgulos Livonijoje buvo sumažintos nuo 1 605 iki 665 kareivių ir 50 kazokų⁷⁸. Vos atėjęs į valdžią, 1576 m. liepos 6 d. Steponas Batoras rašė K. Radvilai, kad reikia sustiprinti pasienio pilis⁷⁹, tačiau, kaip jau buvo įprasta, nieko svaraus nebuvo padaryta: 1576 m. Daugavgrivoje buvo 160 žmonių įgula, Rezeknėje – 50, o kitur – dar mažiau⁸⁰. Pritrūkus pinigų, vietoje 1 500 raitelių pastiprinimo atvyko tik 600. 1577 m. karui prasidėjus, A. Palubinskis prašė LDK bajorų pagalbos, aprašydamas Livonijos įgulų iškrikimą: kareiviai – be algų, nėra nei maisto, nei parako. O ir pats karalius Steponas Batoras, užsiėmęs Gdansko maisto reikalais, niekuo padėti negalėjo: tik siūlė skleisti gandas, jog jis pats greitai atvyks į Livoniją, ir ragino stiprinti likusias pilis⁸¹.

1577 m. liepos pabaigoje susirinkęs Volkovitske LDK seimas nutarė Lietuvoje rinkti po 24 grašius nuo valako. Už tuos pinigus samdytiems algininkams, dažnai padedant partizaninį karą kariaujantiems vietos gyventojams, pavyko atimti kelias rusų pilis, aprūpinti esančias įgu-

⁷⁵„ Ц йц “ – е е . . 177.

⁷⁶ д . . 262; е д . . 505.

⁷⁷ . е й. е е 1574–75 д х

д е е у ц . у е // у 234–235.

⁷⁸T. Korzon. Op. cit. S. 3.

⁷⁹Korespondencje J. K. Chodkiewicza. S. 14.

⁸⁰Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyaryusze, relacyje, listy i akty z lat 1576–1586. Kraków, 1887 (toliau – SWSB). S. 50–51.

⁸¹Ten pat. S. 86–89, 92.

las ir netgi 669 kapos lietuviškų grašių išleistos pilių įtvirtinimui⁸². Menki, bet nuolatiniai lietuvių laimėjimai ir žinia apie gana greitą 11 rusų pilių praradimą Livonijoje paskatino Ivaną IV pasiųsti naują armiją į Vendeną (Cėsi). 1577 m. spalio 22 d. šią armiją užpuolė jungtinė lietuvių ir švedų kariuomenė. Kairiajam sparnui – 2 000 raitelių – vadovavo Andrius Sapiega (pavadaęs A. Chodkevičių), dešiniajame sparne buvo 3 500 švedų, vadovaujamų J. Boye. Per anksti ėmę manevruojantį priešą persekioti rusų raiteliai buvo apsupti ir sunaikinti. Rusų totorių raiteliai neišlaikė spaudimo ir ėmė bėgti, išblaškydami 12 000–18 000 rusų armiją, kuri neteko 6 000 karių ir 2 iš 4 vadų bei 30 patrankų⁸³. Tai buvo vienintelis švedų ir lietuvių bendros karinės veiklos atvejis, nes trofėjinės patrankos buvo nugabentos į Vilnių, o ne atiduotos švedams, kaip šie norėjo ir buvo susitarę su lietuviais⁸⁴. 1578 m. didelių mūšių Livonijoje nebuvo, tik 1579 m. pradžioje, karaliui pritarus, LDK lauko etmonas Kristupas Radvila Perkūnas su 2 500 raitelių vasario 21 d. sunaikino Kirumpės pilį su rusų įgula, vėliau prasiveržė iki Tartu, išprovokavo ten buvusią rusų ir totorių įgulą pabandyti ją užpulti, tuomet juos sumušė, pagrobė daug galvijų ir sėkmingai pasitraukė (už savo ryžtą ir netikėtus manevrus šios kampanijos metu K. Radvila, atrodo, ir gavo Perkūno pravardę)⁸⁵. Šis žygis turėjo sudaryti klaidingą nuomonę, kad karas vyks Livonijoje⁸⁶. Galbūt šio žygio suklaidintas Ivanas IV 1579 m. kampanijai kaip karo bazę numatė Novgorodą ir surinko ten ne mažiau kaip 10 000 karių⁸⁷.

Su Rusijos karinėmis pajėgomis Lietuva ir Lenkija galėjo kovoti sutelkusi pagal valstybės ekonomines išgales surinktus algininkus ir vi-

⁸²KWPL1. S. 63; SWSB. S. 82–86; T. Korzon. Op. cit. S. 31.

⁸³D. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 43–44; K. Górskij. Pierwsza wojna. S. 97–98; KWPL1. S. 68; P. Oderbornas. Didžiojo Maskvos kunigaikščio Ivano Vasiljevičiaus gyvenimas. Vilnius, 1999. P. 194–195; Pamiętnik T.Jewlaszewskiego. S. 35; . . . 35–37.

⁸⁴. . . Д . . . й. . . 24.

⁸⁵E. Kotlubajus. Radvilos. Vilnius, 1995. P. 70; S. Risinskis. Trumpas pasakojimas apie garsiuosius šviesiausiojo didiko Kristupo Radvilos žygius. Vilnius, 2000. P. 64–65.

⁸⁶. . . 38; KWPL1. S. 75–76.

⁸⁷. . . 34. . . 192; Д . . . 292.

suotinio šaukimo bajorų pašauktinių kariuomenę. Pastaroji buvo gausi, bet mažai veiksminga. Karalius Steponas Batoras pagrįstai jos nevertino ir per visą savo valdymo laikotarpį Lenkijoje jos niekada nepanaudojo⁸⁸ (tiesa, Lietuvoje pašauktinių kariuomenė dar nebuvo degradavusi ir tam tikrą reikšmę, jei ne kaip karinė, tai kaip politinė jėga, turėjo).

Tokiomis sąlygomis ypatingą reikšmę įgavo valstybės išdo sugebėjimas gauti karinėms reikmėms būtinų lėšų. Steponas Batoras daug dėmesio skyrė finansų sistemos tobulinimui ir efektyviam lėšų panaudojimui⁸⁹. Be nuolatinės armijai skirtos kvartos – vieno ketvirtadalio valdovo seniūnijų pajamų, Steponui Batorui valdant buvo paskelbtos 7 metinės mokesčių rinkliavos. Dėl šaltinių stokos sunku tiksliai nurodyti Lietuvos pajamas ir išlaidas – tik žinoma, kad LDK seniūnijos davė apie 100 000 auksinų, o bajorai surinko 207 337 auksinus, t. y. kelis kartus mažiau nei Lenkija⁹⁰, tuo tarpu 1578 m. algininkams Lenkija išleido apie 1 212 933 auksinus. Lėtai suplaukė apie 800 000–1 000 000 auksinų⁹¹. Tačiau jų neužteko, todėl tiek 1579-aisiais, tiek ir kitais metais nuolat reikėjo skolintis pinigų iš Imperijos kurfiurstų. Steponas Batoras nuolat leido savo asmeninius pinigus, o 1580 m. buvo užstatytos net ir karūnos brangenybės.

Lietuva tapo būsimojo karo baze, kurioje buvo kaupiama amunicija ir ginklai. Nors paprastai kariai apsiginkluodavo patys, Steponas Batoras dideles sumas išleido ginkluotei įsigyti. Už 20 000 auksinų užsienyje jis įsigijo 3 652 dagtinius ir 324 tuo metu naujo tipo ratukinius šautuvus⁹². Ypač daug rūpesčių kėlė artilerijos būklė – planuota panaudoti sienoms griauti 21 patranką, tačiau jų buvo tik 3. Iš viso ketinta panaudoti apie 90 patrankų, iš kurių 33 dar reikėjo išlieti. Patrankos buvo liejamos J. Vitulio Vilniuje įkurtoje liejykloje, kuri gamino ir šau-

⁸⁸T. Korzon. Op. cit. S. 63.

⁸⁹Studia historyczne... S. 169.

⁹⁰A. Pawiński. Skarbowość w Polsce a jej dzieje za Stefana Batorego. Warszawa, 1881. S. 464–470.

⁹¹A. Pawiński. Skarbowość w Polsce. S. 220, 234, 235; . . . д . . . й. . . 120–121.

⁹²K. Górskij. Pierwsza wojna. S. 98.

tuvus, ir patrankų sviedinius⁹³. Į Vilnių buvo atgabentos ir kitos patrankos, 5 net iš Gdansko. Valstybiniam Tikocino arsenale labai trūko parako, nors jo eksportas buvo uždraustas universalu dar 1576 m., todėl karo reikmėms karalius įsigijo 421 centnerį parako, dar 69 centneriai buvo pagaminti Vilniuje. Tvirtovėms pulti buvo nupirkta padegamosios naftos ir padarytos dvi petardos – parako minos⁹⁴. Karalius nupirko 67 palapines, 40 vežimų, kastuvų ir kirtiklių bei medžiagos pėstininkų uniformomis⁹⁵. Viskam pervežti prireikė nupirkti 1 864 jaučius ir sumokėti 20 000 auksinų už amunicijos pervežimą vandens keliais⁹⁶.

Žygio metu neišvengiamai reikėjo forsuoti upes, todėl Steponas Batoras Kaune pastatė išardomą pontoninį tiltą, surenkamą per 3 valandas. Jį karalius sėkmingai ir net mūsų laikams pakankamai greitai panaudojo 1579 ir 1581 metų žygiuose⁹⁷. Tokio tilto iki tol dar niekada Lietuvoje nebuvo. Taip pat būta ir kitų didelių naujovių: atsirado nuolatinė medikų tarnyba, buvo sudaromi ir naudojami karo veiksmų žemėlapiai, karinė propaganda, kurios poreikiams žygio metu vežiotasi net spaustuvė⁹⁸. Ginklams ir žaliavoms valdovas Lenkijoje išleido 25 000 auksinų, o Lietuvoje – 60 000 lenkiškų auksinų⁹⁹.

Pašauktinė kariuomenė buvo rinkta tik Lietuvoje pagal 1579 m. Gardino seimo nutarimus, kuris gal ir neteisingai vadinamas Senatorių pasitarimu, nes pagal II LDK Statutą tik seimas galėjo skelbti visuotinį šaukimą¹⁰⁰. Varšuvos seime lenkai visuotinio šaukimo atsisakė. Faktiškai Stepono Batoro kariuomenės pagrindas buvo algininkai. Galima sutikti su M. Kukieliu, jog tai buvo algininkų armijos klestėjimo me-

⁹³KWPL1. S. 55,78–79.

⁹⁴K. Górskij. Pierwsza wojna. S. 99; Początki panowania. S. 89; KWPL1. S. 56.

⁹⁵Stepono Batoro kariuomenėje 1579–1580 m. pirmą kartą atsirado vienodos spalvos uniformą dėvinčių karinių dalinių.

⁹⁶KWPL1. S. 56,79–80; T. Korzon. Op. cit. S. 66.

⁹⁷J. Piotrowski. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków. Kraków, 1894. S. 20–21; . . . 49.

⁹⁸KWPL1. S.81–82,85; T. Korzon. Op. cit. S. 71; M. Kukiel. Zarys historii wojskowości w Polsce. Kraków, 1929. S. 69.

⁹⁹KWPL1. S. 81.

¹⁰⁰LTSR istorijos šaltiniai. T. 1. V., 1955. P. 203–204.

tas¹⁰¹. 1579 m. Lenkija pasamdė 7 311 raitelių ir 6 519 pėstininkų, dar 5 000 atvedė didikai. Lietuva, be 4 700 LDK ir Livonijos įgulų, samdė 2 530 pėstininkų ir 1 445 raitelius. Atvyko apie 10 000 didikų kareivių ir apie 9 000 pašauktinių bajorų. Iš viso buvo 41 814 kareivių, 22 975 – Lietuvos ir 18 739 – Lenkijos, t. y. LDK kareiviai sudarė daugumą. Jungtinės kariuomenės pagrindas – kavalerija: raitelių kariuomenėje buvo 71 procentas. Apskritai kariuomenėje algininkai vis dėlto sudarė mažumą – 41 procentą¹⁰².

Kariuomenės struktūroje irgi būta naujovių. Dar 1576 m. buvo sukurta profesionalių veteranų raitelių gvardija¹⁰³. Narvai blokuoti samdyti kaperių (piratų, plėšikaujančių jūroje kurios nors valstybės leidimu ir jos globojamų) kapitonai¹⁰⁴. Ypač svarbus buvo Stepono Batoro vaidmuo steigiant nuolatinę rekrūtų armiją. 1578 m. liepos 10 d. karalius universalu įsakė seniūnijų valdytojams nuo 20 valakų išrengti po vieną kari. Šie rinktiniai kariai buvo modernių armijų lengvųjų pėstininkų prototipai, nors dėl seniūnų priešinimosi 1579 m. jų buvo tik 614¹⁰⁵. Kariuomenėje buvo iš valstiečių sudarytų inžinerinių dalinių, suburti rusų šaulių ir ukrainiečių kazokų būriai bei 1581 m. įkurtas bajorų pėstininkų dalinys. Algininkai buvo telkiami pagal tautybes į lenkų, vokiečių ir vengrų (pastarieji vėliau išliko lenkų armijoje kaip haidukai pėstininkai) būrius¹⁰⁶.

Šitaip pasirengęs žygiui ir sulaukęs palankaus karui oro – tais metais žolė išdygo tik birželio vidury – Steponas Batoras 1579 m. birželio 26 d., būdamas Vilniuje, pasiuntė Ivanui IV karą skelbiantį laišką. Jame išjuokė „prūsiškąją“ Ivano IV kilmę, pasmerkė paskutinių paliaubų sudarymo būdą ir konstatavo, kad net ir šias paliaubas Rusija nutraukė užpuldinėdama LDK, priminė net iki Ivano IV tėvo laikų sudarytas sutartis, kurių nebuvo laikomasi, ir paskelbė, kad paliaubos „*negalioja*“¹⁰⁷.

¹⁰¹A. Tyla. LDK pašauktinės kariuomenės organizavimas XVI a. pab.–XVII a.// MADA,1980, T. 1. P. 76–77; M. Kukiel. Zarys historji. S.58.

¹⁰²KWPL1. S. 96–105.

¹⁰³Pamiętniki do historii Stefana królu polskiego. Warszawa, 1830. S. 431–432.

¹⁰⁴Ten pat. S. 434.

¹⁰⁵SWSB. S. 117–118; P. Jesienica.Rzeczpospolita. Cz. 1 S. 117; KWPL1. S. 91–92.

¹⁰⁶T. Korzon. Op. cit. S. 33, 71; KWPL1. S. 69, 100, 105.

¹⁰⁷„... e y ħ...“ – K . . 42–47.

Lietuvių ir lenkų armija buvo padalyta keliems karo vadams. Lietuvos bajorus vedė LDK didysis etmonas Mikalojus Radvila Rudasis, o algininkus – jo sūnus LDK lauko etmonas Kristupas Radvila Perkūnas. Be šių pagrindinių kariuomenės dalių, buvo ir atskirų didikų samdinių būriai, klausę tik savo vadų. Kiek neįprasta buvo Lenkijos kariuomenės vadovybė. Karalius karius paskirstė keliems vadams: Lenkijos lauko etmonas Mikalojus Šieniavskis buvo paliktas saugoti Podolės sienos, vokiečių algininkams vadovavo Kristupas Rozraževskis, vengrų – Kasparas Bekešas, rūmų raitelių gvardijai – Jonušas Zborovskis, kitiems – Lenkijos karalystės didysis etmonas Mikalojus Mieleckis. Visus veiksmus koordinavo Steponas Batoras – vyriausiasis karo vadas¹⁰⁸. Kitais žodžiais tariant, kariuomenė nesudarė vieningo centralizuotai valdomo organizmo. Nors formaliai vyriausiasis karo vadas buvo puikiai karų išmanęs Steponas Batoras, atskiri daliniai klausė tik savo tiesioginių viršininkų, o visi svarbesni nutarimai buvo priimami tik vadų taryboje bendru sutarimu. Lietuvos kariuomenė visą laiką laikėsi pabrėžtinai savarankiškai ir praktiškai demonstravo, kad yra tik lenkų sąjungininkė, bet ne daugiau. Tikri ar tariami (dažniau) lenkų karo vadų bandymai bent ką nors nurodyti lietuviams būdavo griežtai atmetami, nepaisant to, kad kartais tai kenkė karo reikalams, pvz., lietuviai visų kampanijų metu stovyklavo savo karinėse stovyklose, kurias įkūrė kaip išmanė, karinius reikalus aptardavo tarp savųjų, patrulinę sargybą lietuviai eiti atsisakė (nusileido tik Pskovo apgulos metu) ir t. t.

3. 1579 m. kovos dėl Polocko

Jungtinė kariuomenė rinkosi Svyriuose, iš kurių keliai vedė į Livoniją, Polocką ir Smolenską¹⁰⁹. Svyriuose įvyko kariuomenės apžiūra ir karinės tarybos posėdis. Lietuviai siūlė pulti nepasirengusį karui Pskovą, kiti – žygiuoti į Didžiuosius Lukus ar Livoniją. Steponas Batoras

¹⁰⁸KWPL1. S. 107; J. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 50.

¹⁰⁹K. Olejnik. Op. cit. S.149.

tam nepritarė, nes Livonija buvo nualinta karo, o žygis labai išsekintų kariuomenę. Dauguma pritarė J. Zamoiskio siūlymui imti kas yra arčiausiai – Polocką, per kurią vyko rusų įgulų Livonijoje aprūpinimas. Polocko išlaisvinimas būtų atgaivinęs prekybinį Dauguvos kelią ir tiesiogiai atitiktų *pacta conventa* įsipareigojimus¹¹⁰. Prieš prasidedant žygiui karalius dar suspėjo asmeniškai organizuoti Ulos tvirtovės stiprinimo darbus¹¹¹.

Ivanas IV sutelkė pajėgas Novgorode, nors ir turėjo žinių apie galimą Polocko puolimą. Bet LDK noras kariauti Livonijoje paskatino Ivaną IV sustiprinti įgulas Livonijoje ir pasiųsti karius į Kuršą ir Ižoros žemę¹¹². 1579 m. rugpjūčio 1 d. apie 20 000 Rusijos totorių prasiveržė į Sėlpilio ir Biržų apylinkes. Jiems atremti karalius pasiuntė Žemaitijos karius su jų kaštelionu. Jų net nelaukdami rusai greitai atsitraukė, vos tik išgirdę apie tuo metu suaktyvėjusius Švedijos veiksmus Estijoje¹¹³.

Iki Dysnos lietuvių ir lenkų kariuomenė žygiavo dviem kolonomis, saugodamasi galimų kairiajame Dauguvos krante buvusių rusų įgulų išpuolių. 1579 m. liepos 15 d. jungtinė kariuomenė ties Dysna Kaune pagamintu pontoniniu tiltu persikėlė per Dauguvą. Čia karaliui vasalo priesaiką davė į Dysną atvykęs Kuršo hercogas G. Ketleris¹¹⁴. 1579 m. liepos 31 d. Filionas Žukas su lietuvių kazokais, netikėtai užpuolęs, užėmė Krasnajos pilį, panašaus netikėto antpuolio metu 1579 m. liepos 23 d. kazokai paėmė ir Kozėnų pilaitę¹¹⁵. M. Radvilai priartėjus prie Polocko, rusų įgula (6 000 karių su 38 patrankomis) nestojo į mūšį, bet užsidarė pilyje. Apsupus Polocką, lietuvių ir vengrų raiteliai 1579 m. rugpjūčio 4 d. sunaikino Sitno tvirtovę, tačiau užnugaryje ir be jos liko

¹¹⁰T. Korzon. Op. cit. S. 77; K. Górskij. Pierwsza wojna. S. 100; J. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 50.

¹¹¹K. Tyszkiewiç. Wiadomość historyczna o zamkach. Warszawa, 1859. S. 13.

¹¹² . . . д . . . й 88; . . . е . . . ч е . . . 3 . . . 630; 3 . . . 9. М . . . , 1989. . 175 .

¹¹³ . . . 48. 47; 9. . 175.

¹¹⁴J. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 51; Archywóm domu Radziwillów. S. 18; . . . 49.

¹¹⁵K. Gyrszki. Pierwsza wojna. S. 105; . . . 53.

Stepono Batoro įtrauktus į lietuvių ir lenkų artilerijos šaudmenų arsenalą. Gynėjų drąsa ir lietus sutrukdė pasiekti pergalę. Per šį puolimą S. Batoro akivaizdoje muškietos kulkos į galvą buvo sužeistas vienas iš LDK didikų M. K. Radvila Našlaitėlis¹²². Puolimas buvo pakartotas po poros dienų. Rugpjūčio 29 dieną savanoriai kariai sugebėjo išdeginti dalį sienos, bet šį kartą vengrų ir lenkų algininkų savivalė sutrukdė įvykdyti suplanuotą puolimą¹²³. Steponas Batoras dar kartą pasiūlė pasiduoti, bet grobio iš šturmu užimto miesto tikėjęsi vengrai nužudė rusų pasiūstus parlamentarus, nors patys į miestą įsiveržti vėl nesugebėjo. Rugpjūčio 30 d., sudegus kampiniam bokštui ir karaliui dar kartą pasiūlius pasiduoti, rusai kapituliavo. Įgula atsisakė paklusti pasiduoti nenorinčiam vaivada ir metropolitui, kurie buvo suimti ir išvežti į LDK gilumą. Kiti Polocko gynėjai sudėjo ginklus ir buvo paleisti į laisvę. Kas norėjo, galėjo likti karaliaus tarnyboje arba grįžti pas Ivaną IV. Pastarusius Steponas Batoras net gynė nuo lietuvių karių priešiškumo ir plėšikavimo¹²⁴.

Polocke liko 25 didelės ir 25 mažesnės patrankos bei daugybė maiso ir amunicijos. Steponas Batoras įsakė užkasti apkasus ir atstatyti įtvirtinimus. Tam jis išleido 7 000 auksinų. Polocko vaivada buvo paskirtas LDK didikas Mikalojus Manvydas Dorohostajskis, kuriam buvo patikėta 900 karių įgula ir 14 patrankų¹²⁵.

Paėmus Polocką, pagrindinis žygio tikslas buvo pasiektas, todėl LDK pašauktinė kariuomenė buvo paleista namo, tačiau liko dar trys į Lietuvos žemes įsiskverbusios pilys, trukdžiusios susisiekti su Polocku¹²⁶. Turovlio pilį puolė Ulos seniūnas Konstantinas Lukomskis su lietuvių raiteliais ir kazokais. Rugsėjo 4 d. juos artėjant pastebėję rusai pabėgo, palikę pilį su keliomis patrankomis¹²⁷. Užimti stiprią Sokolo pilį surengus staigų puolimą arba demonstruojant jėgą priešą išgąsdinti ir pri-

¹²²Archywum domu Radziwillyw. S. 21; . . . 59–60.

¹²³ . . . 65–68.

¹²⁴J. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 52–53; SWSB. S. 175; K. Górskij. Pierwsza wojna. S. 111.

¹²⁵SWSB. S. 175–177; K. Górskij. Pierwsza wojna. S. 111.

¹²⁶K. Gorskiy. Pierwsza wojna... S. 111; . . . 72–73.

¹²⁷Relacje nuncyuszów. S. 325–326.

versti pasiduoti buvo neįmanoma, todėl prie jos su lenkais ir vokiečiais algininkais atžygiavo pats Lenkijos didysis etmonas M. Mieleckis. Nors Sokolo vaivada paliko Dono kazokai, bet likusi įgula nutarė priešintis. Puolant Sokolą užteko 3 bandomųjų įkaitintų sviedinių šūvių, kad pilyje kiltų gaisras. Rugsėjo 10–11 d. į pilies vidų įsiveržę vokiečiai, keršydamai už belaisvių kankinimą, sukėlė skerdynes, per kurias žuvo 4 000 rusų su vaivada ir 500 pačių vokiečių ir lenkų¹²⁸. Mažesnės pilys sėkmingai toliau buvo triuškinamos per nedidelius antpuolius. Atkirsta nuo Rusijos Sušos pilies įgula gintis net ir negalėjo, todėl jai Ivanas IV įsakė sugriauti pilį ir grįžti į Rusiją. Tai sužinojęs, M. Dorohostajskis 1579 m. spalio 6 d. taikiai išleido įgulą, kuri jam už tai paliko pilį ir 21 patranką¹²⁹. 1579 m. spalio 13 d. netikėtai puolęs M. Dorohostajskis paėmė dar ir Neščerdės pilaite¹³⁰.

Vykstant Polocko žygiui, tuo pačiu metu vyko ir lietuvių bei lenkų įsiveržimai ir kitose srityse. Iš Ukrainos Konstantinas Ostrogiškis, remiamas Mykolo Višnioveckio kazokų ir totorių, įsiveržė į Černigovo žemę ir nusiaubė ją iki Starodubo. Iš Lietuvos Oršos seniūnas F. Kmita užpuolė Smolensko apylinkes, laimėjo kelis susidūrimus ir sudegino Smolensko priemiesčius¹³¹. Karo veiksmams apimus, dėl prasidėjusių šalčių Steponas Batoras atitraukė artileriją į Dysną, o pats išvyko į Vilnių. Sienų saugoti pasiliko M. Radvila Rudasis su 17 568 kareiviais, dislokuotais LDK ir Livonijos pilių įgulose¹³².

Visą laiką žygio metu tarp karo vadų vyko nuolatiniai kivirčiai. Todėl karalius tarp priešingų pusių turėjo išlaikyti pusiausvyrą. Žygio metu jis tai sugebėjo padaryti, bet jam baigiantis M. Mieleckis susikivirčiojo dėl vadovavimo pirmenybės su M. Radvila ir K. Bekešu, kurį parėmė LDK senatoriai, suteikę jam Lietuvos pilietybę – bajorystę. Polocko šturmo metu ir eiliniai lenkų bei vengrų kariai įsivėlė į tarpusavio susirėmimus. Vos tik žygis baigėsi, Lenkijos didysis etmonas M. Mieleckis,

¹²⁸KWPL1. S. 109; K. Górskij. Pierwsza wojna. S. 113; . . . 77–79.

¹²⁹ . . . д . . . й. . . . 112.

¹³⁰M. Strykowski. Kronika. T.2. S. 431.

¹³¹Ten pat. S. 431; T. Korzon. Op. cit. S. 40.

¹³²KWPL1. S. 113–120; M. Strykowski. Kronika. T. 2. S. 431.

išžeidęs dėl Jano Zamoiskio galios didėjimo, vengrų didikų iškilimo ir lietuvių apdovanojimo, atsisakė eiti savo pareigas ir daugiau kariuomenei nebevadovavo¹³³. Iš tiesų LDK didikams, dalyvavusiems kare, karalius gausiai išdalijo laisvus urėdus: M. K. Radvila Našlaitėlis tapo LDK maršalu, A. Radvila – LDK dvaro maršalu, E. Valavičius – Vilniaus kaštelionu ir LDK kancleriu, F. Kmita – Smolensko seniūnu, K. Bekešas – Gardino seniūnu ir t. t.¹³⁴

Rezultatyvi buvo ir tarptautinė propaganda, pradėta išplatinti universalą apie Polocko paėmimą, kuris iš karto po šios pergalės buvo siuntinėjamas iš Polocko. 1580 m. popiežius į Vilnių atsiuntė kardą ir kepurę, taip pagerbdamas nugalėtoją. Patys vilniečiai, nors karalius grįžo be oficialaus triumfo, panegirikoje Steponą Batorą minėjo šalia aleksandrų, julių ir karolių¹³⁵. Didelis laimėjimas buvo akstinas Rygai pradėti derybas dėl pasidavimo Lietuvai ir Lenkijai. Rygos pasiuntiniai su karaliumi susitiko Gardine, pakeliui į seimą. Tai buvo pirmas toks Rygos, kuri 20 metų nepripažino nei LDK valdžios, nei Vilniaus sutarties, žingsnis¹³⁶.

1579 m. žygis Ivanui IV kainavo 8 tvirtoves, 120 patrankų, 20 000 karių gyvybių, 10 000 jų pateko nelaisvėn¹³⁷. Dar svarbiau buvo tai, kad pats Ivanas IV nedrįso asmeniškai stoti į kovą. Gavęs žinią apie Polocko praradimą, jis iš Pskovo grįžo į Maskvą, kurioje žinia apie pralaimėjimą sukėlė neramumus, vėliau numalšintus su įprastu žiaurumu¹³⁸.

1579–1580 m. žiema išskyrė kariaujančias šalis. Steponas Batoras kaip nugalėtojas išvyko į Varšuvos seimą, nors tiek iki karinės pergalės, tiek iki politinio susitarimo buvo dar toli. Tačiau pralaimėjimas išsklai-

¹³³Albertrandi. Op. cit. S. 137–138; J. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 53; . 72–73, 79, 96.

¹³⁴KWPL1. S. 112.

¹³⁵J. Besala. Stefan Batory. Warszawa, 1992. S. 284; SWSB. S. 179–181; J. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 53, 56.

¹³⁶W. Koronowicz. Op. cit. S. 402; J. Solikowski. Krótki pamiętnik. S. 205–206; R. Varakauskas. Lietuvos ir Livonijos santykiai. P. 195.

¹³⁷KWPL1. S. 54–55.

¹³⁸. . Ц.- че 16–17 . М , 1963. . 205–206; . . 34. . 192.

dė Ivano IV iliuzijas, todėl prasidėjusiam diplomatiniam susirašinėjime jis jau nevadino Stepono Batoro kaimynu, o sakė norįs „*gero draugiškumo ir brolybės*“¹³⁹.

4. 1580 m. kampanija

Naujam karo žygiui reikėjo naujų mokesčių. Mokesčiams patvirtinti ir buvo sukviestas Varšuvos seimas, prasidėjęs 1579 m. lapkričio 23 d. Polocko pergalė paskatino paremti tokius pat mokesčius, kaip ir prieš metus. Priešingai nei pernai, seime karaliaus prašyta asmeniškai nevykti į karą¹⁴⁰. Steponas Batoras, manydamas, kad jo, kaip lietuvių ir lenkų tarpininko, dalyvavimas būtinas, nusprendė kariauti ir pats¹⁴¹. M. Mieleckis atsisakė būti etmonu, todėl Lenkijos didžiojo etmono urėdas liko tuščias iki 1581 m., bet dalį etmono funkcijų neoficialiai atliko J. Zamoiskis¹⁴².

Vyko diplomatinis susirašinėjimas su Ivanu IV, kuris, kol vyks de-rybos, siūlė paliaubas. Panašiai siūlė ir LDK didikams parašę Maskvos bojarinai. Jokios paliaubos nebuvo paskelbtos, todėl Livonijoje M. Dembinskiui pradėjus puolimą pavyko užimti Smiltenę ir prasiveržti iki Tartu ir Pskovo apylinkių¹⁴³. Buvo bandoma tartis bent dėl apsikeitimo belaisviais, bet ir čia iškilo problemų, nes Ivanas IV buvo neteisėtai suėmęs per paliaubas į Rusiją važinėjusius pirklius¹⁴⁴.

Atskirai karo klausimai buvo svarstomi Lietuvoje. Į atskirą LDK seimą Steponas Batoras sukviėtė bajorus, savo kreipimesi dėkodamas už paramą kovoje su Maskva. 1580 m. balandžio 17 d. prasidėjusiam Vil-

¹³⁹ „...Д е ...“– К . . 49.

¹⁴⁰T. Jewlaszewski. Pamiętnik. S. 38; J. Szujski. Dzieje Polski. T. 3. S. 78; . . . 85, 89–93.

¹⁴¹Albertrandi. Op. cit. S. 148.

¹⁴² . . 96, 98.

¹⁴³К . . 56–62, 67.

¹⁴⁴A. Wawrzyczyk. Studia z dziejyw handlu Polski z Wielkim Ksn. Moskiewskim. Pozna . S. 21; К . . 63.

niaus seime, kuriame dalyvavo ir pats karalius, svarstytos būsimo karo žygio kryptys, dažniausiai minint Smolenską. Lietuviai seime įtikino karalių vėl skelbti visuotinį šaukimą. Už tai karalius raštiškai padėkojo lietuviams, kurie daugiau nei lenkai čia nuveikė, ir raštu patvirtino Lietuvos teisių nepriklausomybę nuo Lenkijos¹⁴⁵.

Tačiau ne visi LDK gyventojai rėmė karą su Rusija – atsirado ir prorusiškų diversantų. R. Heidenšteinas jiems priskiria 1580 m. Grigalio Astiko sąmokslą atskleidimą¹⁴⁶, tačiau atrodo, kad šis Ivano IV inspiruotas sąmokslas buvo atskleistas 1579 m. rudenį¹⁴⁷. Lietuvos didikas G. Astikas buvo suimtas ir prisipažino, kad palaikė slaptus ryšius su Ivanu IV, iš kurio gaudavo pinigų ir kuriam žadėjo nužudyti karalių. Pas G. Astiką buvo rasta padirbtų pinigų ir antspaudų. Nuteistam G. Astikui 1580 m. birželio 16 d. Vilniuje buvo nukirsta galva¹⁴⁸. Griežta bausmė, paskirta nepaisant formaliosios teisės, padarė didelį įspūdį to meto visuomenei. Pasirodė net šiam įvykiui skirta rauda, parašyta anoniminio autoriaus¹⁴⁹. G. Astiko veikla nebuvo išimtis. Ivanas IV jau anksčiau kurstė kažkokį Viktoriną nužudyti Žygimantą Augustą, o 1581 m. Vilniuje buvo išaiškinta grupė gyventojų, Ivano IV įsakymu turėjusių padegti Vilnių ir nužudyti Steponą Batorą¹⁵⁰.

Ivanas IV taip pat ruošėsi karui. 1580 m. sausio 15 d. jis sušaukė visuotinį soborą, kuriame karo reikmėms atėmė vienuolynams dovanas ir užstatytas žemes, tačiau tokie veiksmai rusų bajorų neįkvėpė – 1580 m. kareiviai rinkosi labai nenoriai ir lėtai¹⁵¹. Sutelktą rusų armiją Ivanas IV išdėstė atskiriomis dalimis: pasienyje su totoriais, Smolenske, Novgorode, Pskove ir Kuokneseje, o pagrindinio 1580 m. žygio tikslo – Didžių-

¹⁴⁵I. Lappo. Lietuva ir Lenkija po 1569 Liublino unijos. P. 77–78; KWPL2 – S. 84.

¹⁴⁶ . . . 103.

¹⁴⁷Archywum domu Radziwiłłów. S. 18; . . .

¹⁴⁸T. Jewlaszewski. Pamiętnik. S. 43; . . . 103.

¹⁴⁹T. Lopajewski. Batory na ziemiach dawnego W. księstwa Litewskiego. Warszawa, 1937. S. 15–17; Albertrandi. Op.cit. S. 151–152.

¹⁵⁰J. Piotrowski. Dziennik. S. 2; . . . е . ч е . . 3. . 600.

¹⁵¹ . Че е . е е у уд . М , 1978. . 121; . . , еч ец й й // е е еде е. 1972. . 2. . 19.

jų Lukų, anot metraštininko, Ivanas IV „*nenumatė*“¹⁵².

Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė rinkosi Čašnikų miestelyje, iš kurio keliai vedė ir į Smolenską, ir į Didžiuosius Lukus¹⁵³. Žygiui buvo parnginti trys pontoniniai tiltai, pervežimams parinkti 44 laivai, už 17 000 nupirka ginklų ir transportinių galvijų. Karalius šį kartą vežėsi 70 patrankų, kai kurias išlietas Vilniaus liejykloje¹⁵⁴. Lenkai į žygį rinkosi gan vangiai, o lietuvių susirinko taip gausiai, tarsi pernai jie nebūtų patyrę nuostolių¹⁵⁵. Lenkai surinko 10 345 raitelius ir 7 374 pėsčius algininkus bei 5 000 didikų karių ir savanorių – iš viso 22 712 karių. Lietuviai samdė 3 330 raitelių ir 2 350 pėstininkų, atvyko 8 300 didikų karių ir apie 10 000 pašauktinių – iš viso 25 680 kareivių. Visą kariuomenę sudarė apie 48 399 kareiviai, neskaitant dar 10 557 įgulų karių¹⁵⁶. Čašnikuose karinė taryba nusprendė žygiuoti į Didžiuosius Lukus. Toks žygis, jei būtų sėkmingas, būtų atkiręs pietinę Livoniją nuo Rusijos¹⁵⁷.

Pagrindinės pajėgos 1580 m. liepos 28 d. atžygiavo į Vitebską. Iš čia J. Zamoiskis nužygiavo link Veližo pilies¹⁵⁸. Prieš žygį, 1580 m. rugpjūčio 6 d., jis paskelbė statutus, reglamentuojančius kareivių elgesį, draudžiančius žudyti civilius ir plėšti cerkves. Dėl tokių nuostatų net ir rusų istorikas N. Karamzinas pripažino Stepono Batoro armijos humaniškumą¹⁵⁹. 1580 m. rugpjūčio 8 d. lietuviai su M. Dorohostajskiu iš Polocko buvo pasiūsti blokuoti Nevelio pilies, tačiau be artilerijos jos pulti negalėjo¹⁶⁰. Po trijų dienų apgulos beveik be rimtesnio pasipriešinimo pasidavė Veližas. Savo ruožtu rugpjūčio 15 d. M. Radvila Rudasis apsupo Usviatą, kuris irgi pasidavė, leidus įgulai išeiti su lengvaisiais

¹⁵²... е ч е ... д . . 309; . . . 9.
. 183; уд . . 1. e e y , 1890. .
47–49.

¹⁵³ . . 99.

¹⁵⁴KWPL2. S. 85–90.

¹⁵⁵Zbiór pamiętników... S. 110; . . 115.

¹⁵⁶KWPL2. S. 102–113.

¹⁵⁷ . . 106–107.

¹⁵⁸SWSB. S. 189; . . 112.

¹⁵⁹SWSB. S. 206; . . . 9. . 174.

¹⁶⁰P. Oderbornas. Op. cit. P. 222; M. Strykowski. Kronika. T. 2. S. 433.

ginklais, palikus 8 patrankas. Kad Didžiųjų Lukų įgula nespėtų pasirengti gynybai, priešais pagrindines kariuomenės pajėgas kaip avangardas žygiavo K. Radvila, kurio pastangomis prie Didžiųjų Lukų pirmi atžygiavo lietuviai, nors su jais lenktyniaujantys lenkai tyčia norėjo juos aplenkti. Prie Didžiųjų Lukų K. Radvila sumušė išpuolius surengusią rusų įgulą ir blokavo ją tvirtovėje¹⁶¹. Čia ir J. Zamoiskio daliniai susijungė su pagrindinėmis jungtinės kariuomenės pajėgomis.

Rugsėjo 1 d. prasidėjo Didžiųjų Lukų puolimas. Po nuolatinio apšaudymo kilus gaisrui, rugsėjo 5 d. rusų įgula pasidavė (900 šaulių, 100 kazokų, 4 000 bajorų ir 6 000 miestiečių). Nors ir buvo paskelbta kapituliacija, vengrų algininkai įsiveržė į miestą ir ėmė nesuvaldomai plėšti. Negesinamas gaisras sunaikino net 36 pilies patrankas¹⁶². Gynybinių įtvirtinimų būklė buvo bloga, bet Steponas Batoras greitai sustiprino ir atstatė Didžiųjų Lukų tvirtovę, kurioje paliko 2 363 karių įgulą¹⁶³.

Atstątes tvirtovę, Steponas Batoras grįžo į Vilnių, net nesulaukę leidimo ėmė traukti namo ir lietuviai¹⁶⁴. Kiti žygio dalyviai, daugiausia algininkai, buvo pasiūsti prie Toropeco, Zavoločės ir Ozeriščės pilių. Nevelio rusų įgulai pritrūko amunicijos ir ji 1580 m. rugsėjo 29 d. pasidavė¹⁶⁵. Toropeco buvusias pagrindines Didžiuosius Lukus vaduoti žygiavusias rusų pajėgas rugsėjo vidury atakavo ir išblaškė rinktinių algininkų daliniai. 500 rusų žuvo, 200 pateko nelaisvėn, o likusieji 10 000 pabėgo. Tvirtovė buvo paimta¹⁶⁶. Spalio 4 dieną J. Zamoiskis apsupo ežero viduryje stovėjusią Zavoločę, kuri spalio 10–11 dienomis atrėmė šturmą ir pasidavė tik spalio 23-iają. Tuo pat metu M. Radvila Rudasis po apgulos privertė pasiduoti ir Ozeryščių pilį¹⁶⁷.

Daugiausia nuostolių kariuomenė patyrė ne dėl rusų karių, o dėl prasidėjusios vidurių šiltinės epidemijos, kuri nusiaubė grįžtančią ka-

¹⁶¹S. Risinskis. Trumpas pasakojimas. P. 66; SWSB. S. 191–193, 223–225.

¹⁶²M. Strykowski. Kronika. T. 2. 434–435; SWSB. S. 195–203, 230–235.

¹⁶³KWPL2. S. 128–129; Roczniki domu Orzelskich. S. 110.

¹⁶⁴SWSB. S. 237.

¹⁶⁵R. Hejdensztejn. Op.cit. S. 29; SWSB. S. 262.

¹⁶⁶SWSB. S. 258; R. Hejdensztejn. Op. cit. S. 27–28;
51.

¹⁶⁷SWSB. S. 264–269.

riuomenę ir palietė net Steponą Batorą. Mirė apie 10 000 žmonių, daugiausia įgulse, pvz., mirė visi Nevelio įgulos vengrai¹⁶⁸.

Karo veiksmai vyko ir kitur. M. Višnioveckis, kaip ir prieš metus, puolė ir iš Seversko žemės išsivarė 3 000 belaisvių, o kitas kazokų būrys pasiekė Starodubą¹⁶⁹. 1579 m. paskirtas nominaliu Smolensko vaivada F. Kmita pasižymėjo kaip avantiūristas, nes, pasitikėdamas neteisingais žvalgų pranešimais, surinkęs 9 000 karių bandė iš rusų atimti Smolenską. Gausi Smolensko įgula paprasčiausiai išėjo iš miesto ir sutriuškino F. Kmitos pajėgas. Jis vos pabėgo, netekęs 10 patrankų ir karinių vėliavų¹⁷⁰. Pralaimėjimas F. Kmitos nesugniuždė – jis buvo paskirtas Didžiųjų Lukų vadu ir 1580–1581 m. dar kartą pasižymėjo, nes sugebėjo paimti Chelmo ir Senosios Rusios miestus, tuo faktiškai atkirsdamas kelią į Livoniją per Pskovą¹⁷¹.

Tiek 1579 m., tiek 1580 m. kampanijos buvo panašios, nes Rusija, įveldama Steponą Batorą į pozicinį karą, atkakliai vengė pagrindinio mūšio. Nors puolant pilis nebuvo galima panaudoti kariuomenės, kurios daugumą sudarė kavalerija, didelė karių koncentracija buvo būtina Rusijos kontratakos atveju. Didesnes pilis beveik visada paimdavo tik algininkai, tuo tarpu dauguma pašauktinių bajorų ir magnatų dalinių savo vaidmens nesuvaidino. Visa tai labiausiai ir tiko 1579 ir 1580 m. LDK kariuomenės vaidmeniui apibūdinti, jei neminėsime nedidelių pilių apsiausių, veikslių pagalbinėms puolimo kryptims išlaikyti, sparnų apsaugos ir rengimosi lemiamam mūšiui – pagrindinių LDK kariuomenės uždavinių. Pergales pavykdavo pasiekti tik nedideliems manevringiems LDK kariniams daliniams, sėkmingai taikiusiems judrių antpuolių ir atsitraukimų taktiką bei gerai pažįstantiems karo veiksmų teatrą. Be viso to, Lietuvos kariuomenė pasižymėjo kai kuriomis savybėmis, vėliau Abiejų Tautų Respublikoje tapusiomis nuolatiniomis: LDK

¹⁶⁸KWPL2. S. 127–128; Roczniki domu Orzelskich. S. 110.

¹⁶⁹Albertrandi. Op. cit. S. 175; SWSB. S. 194.

¹⁷⁰T. Jewlaszewski. Pamiętniki. S. 43–44; T. Korzon. Op. cit. S. 50; M. Malinowski. Wiadomość o Filonie Kmicie Czarnobylskim // Zródła do dziejów polskich. Wilno, 1844. T. 2. S. 333.

¹⁷¹R. Hejdensztejn. Op. cit. S. 45.

didikai nieko, išskyrus paties karaliaus, neklausė, nereikalingos varžybos su lenkų karo vadais buvo tapusios kasdienybe, karinė disciplina buvo prasta ir apsiribojo tik paklusimu tiesioginiam viršininkui, pagaliau net savavališkas pasitraukimas iš karo 1580 ir 1581 metais bajorijos buvo suvokiamas kaip savaimė suprantamas dalykas.

Nepaisant to, kad karo eigą iš esmės lėmė algininkai, 1580 m. žygio pasekmės skyrėsi nuo 1579 m., nes buvo ne tik pralaužta Rusijos gynybinė pasienio pilių sistema, bet pasiekta ir rimtų strateginių laimėjimų, nors rusų armija patyrė mažiau nuostolių nei 1579 m.¹⁷² Stepono Batoro strateginis Livonijos atkirtimo planas buvo beveik įgyvendintas. Bloga karinė padėtis paskatino Rusijos diplomatinį aktyvumą. Atrodė, kad Ivanas IV sutiks su rimtomis nuolaidomis, juo labiau kad jo pavaldiniai ėmė prašyti atiduoti Livoniją už taiką su Lietuva ir Lenkija¹⁷³.

5. 1581–1582 m. Pskovo žygis

1581 m. sausio 22 d. Varšuvoje prasidėjo seimas. Karalius jame paprašė trijų metinių mokesčių rinkliavų, vėliau nusileido iki dviejų. Šiuos mokesčius atstovai sutiko duoti, tačiau slaptame posėdyje paprašė baigti karą per vienus metus¹⁷⁴. Į Varšuvą atvyko ir rusų pasiuntiniai, vėl pasiūlė tik Livonijos dalį. Savo ruožtu Steponas Batoras jiems priminė, kad jis irgi gali reikšti pretenzijas į senas LDK žemes ir net Novgorodą. Rusai siūlė dar 6 ar net 8 Livonijos pilis, bet visos Livonijos atiduoti nesutiko¹⁷⁵.

Lenkijoje visos išlaidos algininkams ir ginkluotei 1581–1582 m. siekė 1 370 138 auksinų¹⁷⁶. Lenkai pasamdė 10 251 raitelį ir 11 575 pėstinin-

¹⁷²KWPL2. S. 136–138.

¹⁷³Д е е д е х д е д ч е е е е . е е у , 1867. . 8–9.

¹⁷⁴SWSB. S. 285–339.

¹⁷⁵К . . 122–124.

¹⁷⁶A. Pawiński. Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich. S. 301; A. Pawiński. Skarbowość. S. 238–239.

kus, savanorių susirinko tik 2 000. Taigi iš viso buvo 24 000 lenkų karių. Lietuviai, sumažėjęs didikų būriams, atvedė 23 000 kareivių, daugiausia raitelių¹⁷⁷. Trūko pinigų, todėl kareiviai rinkosi lėtai ir nenoriai, ir geriausi kariauti vasaros mėnesiai prabėgo be naudos. Iš dalies dėl to buvo kaltas ir Ivanas IV, kuris kalbomis apie taiką sugebėjo sutrukdyti pasirengimą karui, nes iki birželio 4 d. derybų laikotarpiui buvo sudarytos paliaubos¹⁷⁸. Į Vilnių atvykę Rusijos pasiuntiniai vėl nesutiko nei atiduoti Livonijos (sau norėjo bent jau 4 pilių), nei sumokėti 300 000 auksinų kontribucijos. Greitai derybos visiškai sužlugo, nes rusai įsiveržė į Dniepro aukštupį. Čia jie nieko nelaimėjo, tik nusiaubė Oršos ir Mogiliovo apylinkes¹⁷⁹. Be to, Ivanas IV parašė užgaulų laišką, išgirdęs apie Stepono Batoro brolio mirtį Septinpilyje ir apie savo pasiuntinio sėkmę Romoje, kur popiežius sutiko tarpininkauti sudarant taiką, ir pasiuntė savo atstovą Antonijų Poseviną¹⁸⁰. Atsakydamas į Ivano IV laišką, Steponas Batoras jį patį išvadino budeliu ir asmeniškai iškvietė į dvikovą¹⁸¹. Nutrūkusios derybos paliko tik vieną išeitį – karą.

1581 m. liepos 15 d. išvykęs iš Dysnos Steponas Batoras lėtai keliavo į Polocką, pakeliui laukdamas vėluojančių kareivių, kurie susirinko Zavoločėje tik po 10 dienų¹⁸². Liepos 29 d. buvo galutinai patvirtintas žygio planas, dauguma pasisakė už žygį į Pskovą, nors karalius galvojo ir apie Smolenską ar prieš Ivaną IV nusiteikusį Novgorodą¹⁸³. Rugsėjo 11 d. Lenkijos didžiuoju etmonu oficialiai buvo paskirtas Lenkijos karalystės kancleris J. Zamoiskis¹⁸⁴.

Šį kartą ir Ivanas IV nuspėjo smūgio kryptį. Jis sustiprino Pskovo 5 500 karių įgulą ir pareikalavo iš 20 000 gyventojų ištikimybės priesai-

¹⁷⁷J. Piotrowski. Dziennik. S. 48; T. Korzon. Op. cit. S. 65, 86; K. Olejnik. Op. cit. S. 225–226.

¹⁷⁸R. Hejdensztejn. Op. cit. S. 51–52; J. Piotrowski. Dziennik. S. 11–12.

¹⁷⁹J. Piotrowski. Dziennik. S. 11, 14.

¹⁸⁰L. Boratyyski. J. A. Caligari nuncyusz w Polsce (1578–1581). Kraków, 1915. S. 19; K . . . 140–157.

¹⁸¹K . . . 177–206.

¹⁸²J. Piotrowski. Dziennik. S. 20, 32, 37.

¹⁸³Ten pat. S. 17, 41; R. Hejdensztejn. Op. cit. S. 54; 9. . 195.

¹⁸⁴T. Korzon. Op. cit. S. 68.

kos. Panašios įgulos buvo paliktos Novgorode ir Rusijos pietuose¹⁸⁵.

Tuo tarpu Steponas Batoras užėmė 1581 m. rugsėjo 21 d. kapitu- liavusią Ostrovo pilį ir po trijų dienų apsupo Pskovą. Pamatęs tvirtovės sienas, karalius suprato, kad miestui paimti reikia dvigubai daugiau ka- reivių, nei jis turi¹⁸⁶. Rusai atrėmė pagrindinį spalio 7–10 d. puolimą, nors ir patys neteko 863 karių, o dar 1 626 buvo sužeisti. Nesisėkė nei minomis išsprogdinti sienų, nei pakartoti antpuolio, nes baigėsi para- kas, kurio pagrindinės atsargos, kauptos Pskovo šturmui, per įgulos ne- atsargumą susprogo Sušos pilyje¹⁸⁷. Steponas Batoras atsisakė tiesiogio- nio puolimo ir pradėjo ilgą apsiaustį, kuri, be kelių susidūrimų su ban- dančiais į Pskovą prasiveržti rusų būriais, gan ramiai tęsėsi iki 1582 m. pradžios. Per visą apgulą Pskovas atrėmė 31 puolimą ir pats surengė 43 išpuolius¹⁸⁸. Faktiškai lietuvių ir lenkų kariuomenė „įklimpo“ į nežinia kada pasibaigiančią apgulą, kuri kol kas nedavė jokių apčiuopiamų rezultatų – siautė ligos, kankino šalčiai, dalis kariuomenės nuolat ba- davo. 1581 m. gruodžio 1 d. karalius kartu su visais pašauktiniais ir sa- vanoriais paliko stovyklą ir išvyko į Vilnių¹⁸⁹.

LDK kariuomenė Pskovo tvirtovės apgulos metu niekuo ypatingu nepasižymėjo ir pasižymėti negalėjo, tačiau karo baigčiai lietuvių veiks- mai įtakos turėjo. Lietuviai savo karinius veiksmus organizavo pasinau- dodami manevro galimybėmis. Kaip pavyzdį galima išnagrinėti Kristu- po Radvilos žygi, juo labiau kad nuo pat Livonijos karo pabaigos šis žygis buvo ir garbinamas, ir nutylimas. Net penki LDK poetai ir rašyto- jai skyrė savo kūriniais K. Radvilos žygiui aprašyti, tačiau istorikai juo domėjosi mažai. Jau 1587 m. Varšuvos konvokaciniame seime lietuviai Trakų vaivados Jono Glebavičiaus lūpomis priekaištavo pagrindiniam S. Batoro karo istorikui R. Heidenšteinui, kad šis savo istorijoje įžei- džiamai nutylėjo lietuvių nuopelnus, visas pergales priskirdamas J. Za-

¹⁸⁵ 9. . . 19; 49.

¹⁸⁶J. Piotrovski. Dziennik. S. 53–56, 62–65, 73.

¹⁸⁷R. Hejdenzstejn. Op. cit. S. 65; J. Piotrowski. Dziennik. S. 77–82, 86, 98; 9. . . 195, 262–263.

¹⁸⁸Д. й . . 103; e e . . 262–263.

¹⁸⁹T. Korzon. Op. cit. S. 78–81.

moiskiui¹⁹⁰. Lietuvių kariuomenės veiksmų reikšmės nutylėjimo taip pat negalėjo suprasti ir K. Radvilos žygio dalyvis lenkas Janas Oželskis¹⁹¹. Tendencingus kronikininko nutylėjimus pastebėjo ir rusų istorikas V. Novodvorskis¹⁹².

1581 m. vasarą, nepaisydami, kad karo veiksmai buvo aprimę ir Vilniuje vyko derybos dėl galimos taikos, rusai ir jiems pavaldūs totoriai įsiveržė į Oršos, Mogiliovo ir Šklovo apylinkes. Didelių pergalių jie nepasiekė, tik nusiaubė kaimus ir įtikino karalių, kad su Ivanu IV derybos neįmanomos¹⁹³. Per šį 1581 m. antpuolį liepos viduryje Kristupas Radvila karaliaus buvo pasiūstas su keliom vėliavom atremti puolimo. Įgalioto saugoti LDK sienas nuo rusų plėšikavimo K. Radvilos pajėgas karalius dar sustiprino 4 veteranų algininkų husarų daliniais¹⁹⁴. Tuo metu Dysnoje buvęs Steponas Batoras Kristupui Radvilai liepė atkeršyti carui už Mogiliovo bei Šklovo užpuolimą¹⁹⁵. Pats K. Radvila, be savų 300 raitelių, turėjo 150 Ali beko (šaltiniuose vadinamu ir Alibeku, ir Halimbeku) totorių ir 100 P. Puciatos karių (iš viso 550)¹⁹⁶. Su naujai atvykusiais 776 husarais K. Radvilos žinioje buvo apytikriai 1 326 algininkai raiteliai. Kristupas Mikalojus Radvila, dėl savo netikėtų karinių žygių pramintas Perkūnu, buvo antrasis, jaunesnysis, Mikalojaus Radvilos Rudžo sūnus, tačiau veiklesnis bei artimesnis tėvui nei jo brolis Mikalojus. 1581 m. Kristupui sukako 34 metai, bet jis jau nuo 1572 m. buvo LDK kiemo (nuo 1579 m. – lauko) etmonu ir turėjo gana solidžią kariinę patirtį, kadangi aktyviai dalyvavo Livonijos kare bei 1579 m. ir 1580 m. Stepono Batoro kampanijose Rusijoje. Už Sokolo šturmą Kristupas

¹⁹⁰A. Tyla. Lietuva ir Livonija. P. 30–31.

¹⁹¹Roczniki domu Orzelskich // Zbiór pamiętnikw dziejw Polskich. Warszawa, 1859. T. 4. S. 112.

¹⁹² . . . Д . . . й . . . 223.

¹⁹³J. Piotrowski. Dziennik. S. 11–12.

¹⁹⁴J. Albertrandy. Panowania Henryka Walezysza i Stefana Batora. S. 163; Roczniki domu Orzelskich. S. 110.

¹⁹⁵J. Albertrandy. Panowania Henryka Walezysza i Stefana Batora. S. 186; R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 76.

¹⁹⁶H. Kotarski. Wojsko Polsko-Litewskie podczas wojny Inflanckiej 1576-1582 r. sprawy organizacyjne // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1972. T. 18. Cz. 1. (toliau – KWPL2) S. 32.

buvo apdovanotas Stepono Batoro kardū. Tuo metu K. Radvila ėmė kilti ir administracinės hierarchijos pakopomis – 1579 m. tapo Trakų kaštelionu bei LDK pakancleriu¹⁹⁷. Pagal pradinį karaliaus sumanymą K. Radvila turėjo vien tik saugoti sienas nuo rusų antpuolių, tačiau prie Vitebsko savo turimus dalinius surinkęs K. Radvila nusprendė imtis iniciatyvos. Jis sukviėtė savo būrių vadus į tarybą ir pasiūlė nesėdėti rankas sudėjus, o prašyti karaliaus, kad jis leistų pulti rusus, nes taip lengviau bus prie sienų išsaugoti ramybę. Visiems karininkams toks pasiūlymas patiko. Pas Steponą Batorą buvo pasiūstas rotmistras M. Zeb-žydovskis, kuris turėjo išdėstyti K. Radvilos pasiūlymą karaliui¹⁹⁸. Steponui Batorui pasiūlymas nepatiko, nes tada, jo nuomone, susilpnėtų LDK sienų apsauga. Tik LDK senatoriams primygtinai įtikinėjant karalius nusileido¹⁹⁹. K. Radvilai buvo įsakyta žygiuoti prie Veližo, o jau iš ten pulti Toropeco ir Bialos pilių apylinkes. Pagal Stepono Batoro duotus nurodymus K. Radvila turėjo veikti sinchroniškai su pagrindinėmis kariuomenės pajėgomis. Pamanevravęs Dorogobužo apylinkėse ir pražygiavęs tarp Toropeco bei Bialos, jis turėjo rugpjūčio pabaigoje, tuo pat metu, kai karalius pasieks Pskovą, atsidurti prie Cholmo, kur apsis-tojęs privalėjo blokuoti Pskovą iš Novgorodo ir Maskvos pusės²⁰⁰. Be to, karalius liepė į atvirą mūšį stoti tik esant palankioms sąlygoms²⁰¹. Strategiškai K. Radvila turėjo palaikyti karinės grėsmės įtampą Rusijos pasienyje ir, jei pavyks, išpūdziai sustiprinti kuo giliau išsiskverbti į priešo žemes²⁰². Papildomai buvo pasiūsti keli lenkų raitelių būriai. Greičiausiai tai buvo 200 (pusė iš jų veteranai) husarų ir 164 totoriai – veterana-i petihorai (vidutiniai raiteliai, Stepono Batoro karų metu ginkluoti trumpomis ietimis, skydais, kardais ir lankais ar muškietomis) bei gal

¹⁹⁷E. Kotlubajus. Radvilos. Vilnius, 1995. P. 67, 70–72.

¹⁹⁸Roczniki domu Orzelskich. S. 111.

¹⁹⁹Relacye nuncyuszów. S. 341.

²⁰⁰J. Albertrandy. Panowania Henryka Walezyusza i Stefana Batorego. S. 18; .
д й. . . 249.

²⁰¹Д е е д е х д е . . 111.

²⁰²R. Hejdensztejn. Dzieje Polski od śmierci Zigmunta Augusta do roku 1594. Petersburg, 1857. T. 2. S. 55.

100 totorių perbėgėlių²⁰³. 1 326 raitelių korpusas pasipildė 464 kariais – tuomet jų apytikriai buvo apie 1 790. Be jų, atrodo, K. Radvila gavo pėstininkų (nenustatyta kiek, greičiausiai nedaug, nes nežinomi net jų rotmistrų vardai) ir artilerijos. Be šių papildomai gautų karių, K. Radvilai padėti turėjo Filonas Kmita bei Mykolas Haraburda²⁰⁴. Jie vadovavo apie 2 600 algininkų raitelių, Lietuvos kazokų ir totorių.

6. Kristupo Radvilos Perkūno žygis

Liepos pabaigoje K. Radvila su savo kariais iš Vitebsko atvyko į Veližą, kur plaustais buvo atgabenta amunicija ir artilerija. Iš Veližo K. Radvila išsiuntė žvalgus į Rusiją ir liepė rengti armijai žygiuoti tinkamus kelius. Žygis link Dorogobužo prasidėjo rugpjūčio 5 dieną. (Dauguma žygio datų istorikų buvo nustatyta remiantis Pranciškaus Gradovskio 1582 metais sukurta poema, skirta K. Radvilos žygiui apdainuoti.)²⁰⁵ Atrodo, kad pats K. Radvila iš karto mažai dėmesio kreipė į Stepono Batoro instrukcijas, nes jis nuo pat pradžių ruošėsi po Rusijos puolimo grįžti ne į Cholmą, bet į Didžiuosius Lukus²⁰⁶. K. Radvilos žygis turėjo būti sinchronizuotas su pagrindinės armijos žygiu,²⁰⁷ tačiau gana greitai nuo žygio pradžios K. Radvila ėmė veikti pagal aplinkybes, o ne pagal S. Batoro planą. Jo armija nežygiavo link Dorogobužo, bet pasuko į šiaurę. Tokiam sprendimui įtakos galėjo turėti naujos žinios apie rusų puolimą Didžiųjų Lukų kryptimi ir gandai apie totorių maištą Rusijos armijoje, Bialos tvirtovėje²⁰⁸.

Numatyta K. Radvilos ir F. Kmitos susitikimo vieta buvo 8 mylių atstumu nuo Toropeco prie Nemezės upės įsikūręs Pokrovo vienuoly-

²⁰³Roczniki domu Orzelskich. S.111; KWPL2. S.32.

²⁰⁴J. Albertrandy. Panowania Henryka Walezyusza i Stefana Batorego. S. 183, 186.

²⁰⁵Datos nustatomos remiantis šiuo Livonijos karo amžininko veikalu: Francisco Gradovio. Hodoeporicon Illustrissimi Principis ac Domini Christophori Radvilionis. Vilnae, 1582.

²⁰⁶Historica Russiae monumenta. T. 1. S. 140; Roczniki domu Orzelskich. S. 111.

²⁰⁷Д е е д е х д е . . 354.

²⁰⁸J. Natason-Leski.Op. cit. S. 93.

nas²⁰⁹. Čia F. Kmita atvedė 2 000 kareivių, kurių daugiausiai greičiausiai buvo algininkai raiteliai ir Lietuvos kazokai. Kartu su F. Kmita atvyko ir Mykolas Haraburda, vadovavęs 600 Lietuvos totorių (ne užsieniečių samdinių, bet dar Vytauto laikais čia įkurdintų)²¹⁰. F. Kmitos daliniuose buvo du garsesni rotmistrai – Martynas Kurcas ir Gabrielis Holubekas, su kuriais F. Kmita 1580–1581 m. žiemą sėkmingai užėmė Chelmą ir nusiaubė Senosios Rusijos apylinkes²¹¹.

Verta atkreipti dėmesį į Filiono Kmitos asmenybę ir jo specifinį vaidmenį žygio metu. Ilgą laiką būdamas Oršos seniūnu, jis, sprendžiant iš jo laiškų-pranešimų LDK Ponų tarybai ir atskiriems jos nariams, vadovavo Lietuvos žvalgybininkų tinklui Rusijoje. F. Kmita rinko informaciją apie įvykius Rusijoje iš perbėgėlių, pirklių ir keliautojų. Be to, jis savo žinioje turėjo iš LDK siunčiamus bei nuolatinius Rusijoje gyvenusius lietuvių apmokamus žvalgus²¹². Greta jo ne mažiau išpūdingai atrodo ir Mykolas Haraburda – LDK raštininkas, buvęs pasiuntinybėje Maskvoje, vykęs pas Krymo totorius, 1573 m. LDK pasiuntinys pas Ivaną Žiaurųjį, kvietęs jo sūnų užimti LDK sostą, vėliau Zapolės Jamo derybose dėl paliaubų vienas iš LDK derybininkų²¹³. Žodžiu, galima teigti, kad žygio metu netrūko pakankamai aukštos klasės žvalgybos ir diplomatijos specialistų.

Kariuomenės dalims susitikus, rugpjūčio 21 dieną prie Šelomos upės įvyko pirmas mūšis su rusais²¹⁴. Belaukdami atvykstant pagrindiinių dalinių, F. Kmitos pašarininkai atsitiktinai užklupo ir paėmė į nelaisvę 2 rusų karius, kurie pranešė, jog už 15 000 žingsnių stovyklauja 3 000 rusų, vadovaujamų Nikolajaus Vasiljevičiaus Nozdrovato ir Piotro Ivanovičiaus Boratynskio. Tai buvo karo vadai, dalyvavę vasarą su-

²⁰⁹ . . . д . . . й . . . 250.

²¹⁰R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 55; . . . д . . . й . . . 222.

²¹¹R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 64.

²¹²F. Kmitos laišškai LDK Ponų tarybai pirmojo tarpuvaldžio metu // Zródła do dziejów polskich. Wilno, 1844. T.4. S. 244, 245, 253, 256, 260, 263.

²¹³ . . . е . . . че е . . . 150–151; . . . С . . . Ц е . . . е е у , 1992. .469.

²¹⁴ . . . д . . . й . . . 250.

rengtame antpuolyje prieš LDK. Dabar jie vėl buvo pasiūsti pulti Steponui Batorui pasidavusias žemes²¹⁵. Tuo metu atvykęs K. Radvila iš įvairių savo pulkų puolimui atrinko 700 lengvųjų raitelių. Jiems turėjo vadovauti Bogdanas Oginskis. Tačiau 200 raitelių savarankiškai (be įsakymo) puolė rusus ir išstūmė juos iš trijų tarp pelkynų įrengtų įtvirtinimų, tačiau ties ketvirtuoju padėtis komplikavosi. Raiteliai papuolė į tarp tiltų parengtas pasalas ir, keliems žuvus, sustojo. Tuo metu atskubėjęs G. Holubekas įsakė savo kariams nultipti nuo žirgų ir paremti puolimą šaunamųjų ginklų ugnimi. Rusai buvo nuvyti nuo tilto. Lemtingu momentu į pagalbą su savo husarų daliniais atskubėjo dar ir S. Jordanas. Bėgantys rusai buvo persekiojami 5 mylias. Su vienu iš vadų N. V. Nozdrovatu bėgę išblaškyti rusai išsisklaidė ir kaip karinis vienetas vertės nebeturėjo. Mūšio metu buvo nukauti apie 100 rusų, P. I. Boratynskis ir paimti keli belaisviai, kurie pranešė, kad pagrindinės rusų pajėgos, apie 15 000 kareivių, sukoncentruotos prie Rževo²¹⁶. Pasitarę K. Radvila ir F. Kmita nusprendė veržtis Rževo link²¹⁷.

Kartu su F. Kmitos ir M. Haraburdos kariais K. Radvila dabar galėjo turėti ne mažiau kaip 4 390 karių. Šį skaičių reikėtų laikyti labiausiai tikėtiniu. Matyt, pats tiksliausias šaltinių autorius rotmistras J. Oželskis kaip tik ir mini tokį patį realų karių skaičių – šiek tiek daugiau kaip 4 000²¹⁸. Į akis krinta žygyje dalyvavusios kariuomenės neapibrėžtas dydis skirtinguose šaltiniuose. Dažniausiai netvirtai kalbama apie kelių tūkstančių karių dalinį²¹⁹, maksimalus skaičius pateikiamas Martyno Bielskio kronikoje – 7 000²²⁰. Istorikai, kaip ir šaltiniai, irgi apytiksliai nurodo kelis tūkstančius (arčiausiai tiesos J. Natason-Leskis, bet ir jis

²¹⁵R. Hejdenzstejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 76; Д е е д е х д е . . 19.

²¹⁶Stepono Batoro 1581 08 14 laiškas senatoriams // Historica Russiae monumenta. T. 1. S. 356; R. Hejdenzstejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 76; . д й . . 249.

²¹⁷M. Malinowski. Wiadomość o Filonie Kmicie Czarnobylskim // Zródła do dziejów polskich. Wilno, 1844. T. 2. S. 336.

²¹⁸Roczniki domu Orzelskich. S. 112.

²¹⁹Д е е д е х д е . . 354

²²⁰M. Malinowski. Wiadomość. S. 335; K. Olejnik. Stefan Batory 1533–1586. Warszawa, 1988. S. 223.

nenurodė, iš kur paimti jo pateikiami skaičiai)²²¹. Net ir toks karybos ir šio laikotarpio šaltinių žinovas kaip Henrikas Kotarskis pateikia beveik pusantro karto didesnę karių skaičių – 5 600²²². Kodėl šaltiniuose taip netiksliai nurodomas K. Radvilos karių skaičius, galima suprasti iš to paties J. Oželskio atsiminimų: atsitraukimą nuo Staricos jis aiškina tuo, kad K. Radvila skubėjo atsitraukti, kol priešas nesužinojo apie jo kariuomenės menkumą²²³. Kitaip tariant, tikslų karių skaičių buvo vengiama skelbti, kad jo nesužinotų rusai. Iš tiesų, nežinodami realios padėties, rusų karvedžiai, o ir pats Ivanas IV perdėtai bijojo palyginti nedidelio, neturinčio net vidutinės artilerijos ir raitelių dalinio, sudarančio apie 8 proc. Stepono Batoro į Rusiją atvestos 47 000 kariuomenės²²⁴.

Nedaug ką galima pasakyti apie karinių dalinių dydį: prieš žygi K. Radvila turėjo 300 raitelių būrį, Ali bekas – 150, Pranciškus Puciata – 100²²⁵. Vėlesnės Pskovo apgulos metu Ali bekas ir G. Holubekas turėjo apytikriai po 100 raitelių, be to, dar buvo likę 100 totorių, kuriems iki išvykstant vadovavo M. Haraburda²²⁶. Tuo pat metu M. Zebžydovskis turėjo 200, M. Gostomskis – 200, J. Oželskis ir Temrukas – po 150, pastarojo dalinys vėliau išaugo iki 200 karių²²⁷. Buvo ir perbėgėlių iš Rusijos – Nogajaus totorių kuopa²²⁸. Galima teigti, kad būriai nebuvo pastovaus dydžio: juose buvo nuo 100 iki 200–300 karių. Didesni nei 150 karių daliniai galėjo būti didikų algininkų ir tokie specifiniai daliniai, kaip kazokų ar totorių.

Taip pat sunku kalbėti apie Radvilos vadovaujamų karių tautinę sudėtį, nes algininkų dalinio priskyrimas kokiam nors tautybei dažniausiai reiškė tik ginkluotės ar aprangos skirtumus, o ne jo narių tautybę.

²²¹J. Natason-Leski. Op. cit. S. 93.

²²²KWPL2. S. 19–20.

²²³Roczniki domu Orzelskich. S. 112.

²²⁴T. Korzon. Op. cit. S. 62, 86; K. Olejnik. Stefan Batory. S. 225–226.

²²⁵KWPL2. S. 32.

²²⁶Archivum Jana Zamoyskiego. Kanclerza i hetmana Wielkiego Koronnego. Warszawa, 1904. T. 2. S. 179–181; KWPL2. S. 55.

²²⁷KWPL2. S. 67, 76; Д е е д е х д . .151 – 152.

²²⁸Roczniki domu Orzelskich. S. 111.

Vis dėlto daugmaž galima apskaičiuoti algininkų, kurių dauguma buvo svetimšaliai, skaičių. M. Kazanovskis – raitelių veteranas, dalyvavęs dar S. Batoro Gdansko žygyje, vėliau vienas iš J. Zamoiskio karo tarybos narių²²⁹ – vadovavo 200 husarų. Kitas veteranas – M. Zebzydovskis, vėliau pagarsėjęs pilietinio karo (rokošo prieš Žygimantą III Vazą) metu, vadovavo 150 husarų. Spitekas Jordanas turėjo 150 husarų veteranų. 1581 m. jis dar vadovavo samdytai vengrų husarų kuopai (126 raiteliams)²³⁰. M. Gostomskis vadovavo 100 husarų veteranų ir dar turėjo pasamdytų 100 naujų, o Šymkovičius Temrukas vedė 164 totorius, ginkluotus kaip petihorai. J. Oželskis, kuriam vėliau už 1582 m. karo žygius J. Zamoiskis suteikė pulkininko laipsnį²³¹, 1579 m. buvo pasamdytas su 150 husarų²³². Taigi iš viso apytikriai galima kalbėti apie 976 raitelius, iš jų apie 850 lenkų husarų algininkų, 126 vengrų husarus ir 164 lengviau šarvuotus totorius. Jie sudarė apie 24 proc. visų žygyje dalyvavusių karių.

Kristupo Radvilos žygyje dalyvavo šie LDK karo vadai: be Mykolo Haraburdos ir Filiono Kmitos, Trakų pakamaris Bogdanas Oginskis, Gabrielis Holubekas ir Pranciškus Puciata, Halimbekas²³³ (iš tiesų Alibekas)²³⁴ bei Martynas Kurcas, kuris vėliau, po žygio, vadovavo 600 prie Porchovo besiilsinčių lietuvių²³⁵.

Traukiančiai prie Rževo kariuomenei teko įveikti plačią negyvenamą miškų, pelkių ir sąvartų zoną. Miškus įveikti ir juose išsimėčiusius kaimus siaubti padėjo mobilieji kariauti įpratę Lietuvos kazokai ir kartu su armija žygiavęs iš Maskvos tarnybos prieš metus pas Steponą Batorą perbėgęs Nogajaus Ordos totorius su savo būriu, kuris iki tol kelis metus tarnavo Rusijos pasienio srityse. 22-ąją žygio dieną kariuomenė išėjo iš pasienio miškų zonos ir įsiveržė į tankiai gyvenamas Tve-

²²⁹KWPL2. S. 47.

²³⁰KWPL2. S. 31, 77, 79.

²³¹Archivum Jana Zamoyskiego. Kanclerza i hetmana Wielkiego Koronnego. Warszawa, 1909. T. 3. S. 83.

²³²KWPL2. S. 77, 78.

²³³R.Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 76; KWPL2. S. 32.

²³⁴KWPL2. S. 55.

²³⁵R.Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 77.

rės žemes, t. y. pasiekė rusų žemių centrines sritis. Kariuomenei išėjus iš miškų zonos, K. Radvila įsakė toliau žygiuoti atsargia žygio rikiuote²³⁶. Kariuomenė buvo suskirstyta į tris didelius taktinius vienetus. Kairiąją rikiuotės sparną sudarė kazokų pėstininkai, centrą – F. Kmitos, K. Radvilos ir visos lenkų kuopos, dešiniąją sparną – Lietuvos totoriai ir totoriai algininkai. Centras per dieną nukeliaudavo kelias mylias ir įrengdavo stovyklą. Dažniausiai kas antrą dieną buvo ilsimasi. Totoriai ir kazokai iš šonų nusiaubdavo apylinkes 7–8 mylių spinduliu ir griežtai įsakius sugrįždavo į stovyklą, jei ne kiekvieną vakarą, tai ne rečiau kaip kas antrą²³⁷. Net ir žygiuojant, miškų zonoje visiems daliniams buvo privaloma nakčiai sugrįžti į stovyklą, tačiau ir to užtekdavo, kad gerai vietovę pažįstantys totoriai pasiektų dešimties mylių spinduliu išsidėčiusias vietas. Nakvynės metu netgi nuo pagrindinių pajėgų atitolę totorių daliniai apsikasdavo ir išstatydavo stiprias sargybas. Greta to periodiškai buvo atliekama žvalgyba²³⁸.

Rugpjūčio 25 dieną lietuviai ir lenkai atsидūrė Rževo apylinkėse ir jas nusiaubė. K. Radvila prie susirinkusios rusų kariuomenės priartėjo per 5 mylias ir sustojo laukdamas jų puolimo²³⁹. Išskyrus kelias pasalas, rusai jokio didesnio karinio aktyvumo nerodė, o ir pats K. Radvila iš belaisvių buvo sužinojęs, kad Ivanas IV uždraudė rusams stoti į atvirą mūšį su lietuviais ir lenkais²⁴⁰.

K. Radvila patraukė Staricos link. Norėdamas išprovokuoti rusus, jis pasiuntė totorius su Ali beku siaubti pačios caro rezidencijos apylinkių. Pamatęs bėgančius valstiečius ir gaisrus, Ivanas Rūstusis pasiuntė stiprų žvalgų dalinį. Žvalgai nedrįso pulti kaime įsitvirtinusių totorių ir, pasitenkinę tuo, kad paėmė nelaisvėn kelis totorius ir pašarininkus, sugrįžo. K. Radvilos dalinius nuo Ivano IV skyrė vos 3 ar 5 mylios ir upė. Iš Staricos pas K. Radvilą perbėgo perkrikštytas caro dvariškis, caro

²³⁶Roczniki domu Orzelskich. S. 111.

²³⁷M. Bielski. Kronika. Sanok, 1856. S. 1492–1493.

²³⁸R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 77; J. Kochanowski. Jazda do Moskwy // J. Kochanowski. Dzieje polskie. Warszawa, 1976. T. 2. S. 140, 143; Roczniki domu Orzelskich. S. 111.

²³⁹ . . . д . . . й . . . 251.

²⁴⁰Д е е д е х д е . . . 122.

patalininkas totorius Danilas Murza, kuris papasakojo apie rusų karičius dalinius, išsidėsčiusius Staricoje ir jos apylinkėse. Išgąsdintas gal kiek perdėto D. Murzos pasakojimo bei savo kariuomenės pajėgų menkumo, K. Radvila rusų puolimo nebelaukė²⁴¹ (D. Murza vėliau gyveno, vedė ir mirė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje) ir, nepaisydamas, kad Filionas Kmita siūlė pulti Staricą, nusprendė atsitraukti²⁴².

Net jei, kaip teigė tuo metu Staricoje buvęs jėzuitas, popiežiaus įgaliotas pasiekti taiką Antonijus Posevinas, tuo metu Ivanas IV turėjo 700 kareivių²⁴³, Starica nebuvo silpnas miestelis. Starica – tuo metu faktinė Rusijos sostinė ir valdovo rezidencija – vis dėlto buvo viena iš aštuonių mūrinių Rusijos tvirtovių²⁴⁴. Kita vertus, vargu ar tikrai Ivanas IV turėjo tokią menką apsaugą. Ne toks paranojiškas kaip Ivanas IV, jo sūnus Fiodoras taikos metu, be 200 dvariškių, dar turėjo 2 000 šaulių asmens sargybinių, iš kurių 500 sudarė nuolatinę jo asmens apsaugą²⁴⁵. Nors K. Radvilos sprendimas buvo logiškas, turbūt (ne be F. Kmitos pagalbos) įsivyravo nuomonė, vėliau išplatinta R. Heidenšteino, kad Ivaną IV paimti į nelaisvę esą visiškai lengva²⁴⁶.

Danilas Murza papasakojo, kokį slogų išpūdį užpuolimas padarė Ivanui IV – žvelgdamas į gaisrų pašvaistę caras net apsiverkė. Kilus panikai, iš Staricos vandens keliu buvo išsiųsta caro žmona, vaikai ir turėtas turtas. Bojarinui Mstislavskiui pasiūlius pačiam Ivanui IV ar jo sūnui pulti K. Radvilą, jis atsakė, kad esąs per senas, o sūnus neturįs patirties. Beviltišką pyktį Ivanas Rūstusis išliejo savo lazda sumušdamas vieną vaivadą už tai, kad šis anksčiau buvo siųstas, bet nesudegino dabar Ivano IV akivaizdoje jo paties kaimus deginančio K. Radvilos Biržų. D. Murzą pas karalių Steponą Batorą su savo husarais palydėti į Pskovą buvo pasiųstas rotmistras M. Gotomskis. Jis nuo Staricos iki

²⁴¹R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 76–77, Д е е д е х д е . . . 83, 112, 372

²⁴²M. Malinowski. Wiadomość. S. 337.

²⁴³R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 77.

²⁴⁴. . . е . . . че е. . . 4

²⁴⁵Д. ей. . . , 1980. . . 133.

²⁴⁶R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 76; M. Malinowski. Wiadomość. S. 337.

Pskovo sėkmingai atvyko apytikriai per 12 dienų²⁴⁷. Žygio metu egzistavo ir tiesioginis ryšys su karaliaus stovykla, ypač žygio pabaigoje, dar du kartus panašūs pranešimai buvo atsiųsti spalio 14 ir 16 dienomis²⁴⁸.

Nusiaubęs Staricos apylinkes, K. Radvila atsitraukė. Jis vedliams įsakė karius vesti tiesiai į Pskovą. Vakare po dienos žygio rotmistras J. Oželskis pasiūlė įsiamžinti istorijoje – žygiuoti toliau ir persikelti per Volgą, kuri, belaisvių teigimu, buvo netoli. Kariuomenė nužygiavo iki Volgos aukštupio, kuri dėl vasaros karščių buvo taip nusekusi, kad vienas stiprus kareivis sugebėjo per upę permesti kirvį²⁴⁹. Šis karine prasme menkas įvykis išties įamžino K. Radvilos žygį, nes per visą MDK ir Rusijos imperijos istoriją joks priešas iš Europos šalies per Volgą nei iki tol, nei po to nebuvo persikėlęs.

Iš valstiečių išgirdęs gandus, kad Toropeco tvirtovėje prasidėjo badas, K. Radvila nuo Volgos ištakų nuskubėjo tenai tiktai tam, kad įsiti-
kintų, jog gandais tikėti nereikia²⁵⁰. Rugsėjo 29 dieną priartėjęs prie Toropeco, įvyko mūšis su iš pilies puolusia įgula, kuri žygiavo į pagalbą savo carui. 1 000 puolančiųjų buvo sumušti. Netekę 300 bendražygių, jie buvo priversti išsisklaidyti po pelkynus²⁵¹. Rugsėjo 4 dieną pasiekus Volgos ir Dauguvos vandenskyrą, kelias dienas kariuomenė ilsėjosi ir žvalgėsi. Vėliau, rugsėjo 9 dieną, prie Pavlovo kalno dar viename susidūrimo 100 lietuvių kazokų užpuolė ir išvaikė 400 rusų karių. Mūšio metu buvo nukauta 200 Toropeco įgulos šaulių. Vėliau siaubiant apylinkes prie Dubno lietuviai, totoriai ir kazokai, faktiškai nepatyrę nuostolių, dar kartą sumušė ir išvaikė Toropeco šaulius²⁵².

Kristupo Radvilos žygis buvo siaubiamasis – kareiviai degino kaimus ir miestelius, tačiau žmonių grobimo atvejų ir žudynių, atrodo, buvo nedaug, nes netgi žygio dalyviai mažai turėjo belaisvių, kadangi rusų

²⁴⁷Д е е д е х д е . . 83.

²⁴⁸Д е е д е х д е . . 83, 114, 116.

²⁴⁹Roczniki domu Orzelskich. S. 112.

²⁵⁰R. Hejdenzstejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 76.

²⁵¹J. Kochanowski. Jazda do Moskwy. S. 142; . . д й. . . . 254.

²⁵²J. Kochanowski. Jazda do Moskwy. S. 142–143; . . д й. . . . 254.

bajorai išsibėgiojo, o valstiečių žygio vadas buvo įsakęs gailėtis. LDK lauko etmonas apskaičiavo, kad jo kariuomenė prieš žemę nužygiavo 250 mylių, o su juo atvykę rotmistrai gyrėsi, jog buvo nužygiavę iki Persijos²⁵³. Iš tikrųjų, pasiektas vietovės dabartiniame žemėlapyje jungiant tiesia linija, labai apytikriais apskaičiavimais, K. Radvila įveikė apie 850 kilometrų – 2,6 karto mažiau, nei jam atrodė. Tačiau nebuvo žygiuojama tiesia linija ir, ko gero, nužygiuotas atstumas, pridėjus siaubiamųjų išpuolių, įvykdytų nukrypstant nuo pagrindinio maršruto, metu sukartą kelią, artimas K. Radvilos pateiktam. Įvairiai ir lygiai taip pat apytikriai bei minimaliai skaičiuojant galima bandyti spėti, kad žygio metu buvo nusiaubta apie 60 000 kvadratinių kilometrų, t. y. šiek tiek mažiau nei dabartinė Lietuvos Respublikos teritorija²⁵⁴. Žygio metu buvo sudeginti 6 rusų miestai ir, matyt, gana daug (gal keli šimtai) kaimų²⁵⁵. Pačių lietuvių vertinimu, žygio metu buvo nužudyta apie 10 000 rusų²⁵⁶.

K. Radvila, nors ir pirmasis pradėjęs savarankiškus veiksmus, Cholme vis dėlto pasirodė vėliau, negu to tikėjosi Steponas Batoras. Lovatės upės pakrantėmis iš Cholmo kariuomenė į Senąją Rusiją (Staraja Russa) patraukė link Ilmenio ežero. Iš dar žiemą F. Kmitos nusiaubtos Senosios Rusios K. Radvila vėliau nužygiavo link stiprios rusų tvirtovės – Porchovo²⁵⁷.

Kaip karo stovykloje prie Pskovo paaiškėjo iš belaisvių pasakojimų, Opočkos ir Porchovo regione veikė 7 000 totorių ir rusų, kurie turėjo užsiimti pusiau diversine veikla²⁵⁸. Sužinojęs apie priešą, K. Radvila į priekį pasiuntė 400 lietuvių kazokų, o pats traukė iš paskos. Prie Opočkos kazokai atvyko labai laiku, kai rusų totoriai, pasinaudoję Opočkos kazokų nebudrumu, vos neužėmė pilaitės. Dviejose vietose įtvirtinimus įsirengę rusų totoriai, dar prieš spalio 3 dieną pamatę K. Radvi-

²⁵³Д е е д е х д е . . 122.

²⁵⁴Apskaičiavimams turėjo įtakos: E. Gudavičius. Dėl lietuviškos mylios ir uolekties // E. Gudavičius. Miestų atsiradimas Lietuvoje. Vilnius, 1991. P. 86–87.

²⁵⁵J. Kochanowski. Jezda do Moskwy. S. 141; . . д й. . . 250–255.

²⁵⁶P. Oderbornas. Op. cit. P. 233.

²⁵⁷R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 76.

²⁵⁸Д е е д е х д . . 87.

los dalinius, pamanė, jog juos puola visa nuo Pskovo pasitraukusi Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė. Tarp totorių kilus panikai, 400 lietuvių lengvai įveikė 1 500 priešų karių²⁵⁹. Į nelaisvę pateko vadinamasis „rusų etmonas“ – kunigaikštis Obolenskis. Sumušti rusų ir totorių daliniai išsisklaidė po pelkes ir miškus. Po dešimties dienų K. Radvila su pagrindinėmis pajėgomis atvyko prie Porchovo. Prie Porchovo pasiliko dauguma K. Radvilos kariuomenės, o prie Pskovo išvyko tik pats LDK lauko etmonas ir 6 lenkų bei vengrų husarų algininkų būriai²⁶⁰.

Kristupas Radvila Perkūnas į karaliaus stovyklą prie Pskovo atvyko 1581 m. spalio 22 dieną. Tą pačią dieną turėjo būti Osmanų imperijos pasiuntinio išlydėjimo ceremonija, bet K. Radvilos atvykimo proga jo išvykimas buvo atidėtas. K. Radvilos pasitikti atskubėjo visi lietuviai su Kristupo Radvilos tėvu, LDK didžiuoju etmonu M. Radvila Ruduoju priešakyje, kuris sutiko jį nusiėmęs kepurę. M. Radvila Rudasis neužsidėjo jos tol, kol sūnus neatėjo. Sveikinimo kalbą sakė Žemaitijos seniūnas. Vėliau prasidėjo visuotinis šventimas, nors kai kuriems J. Zamoiskio aplinkos lenkams tai buvo „juokingos ceremonijos“. Spalio 23 dieną K. Radvila Steponui Batorui pateikė žygio ataskaitą ir įteikė karaliui atgabentus belaisvius²⁶¹.

Apie šio žygio (kaip ir apie visų Stepono Batoro žygių) metu patirtus nuostolius sunku ką nors konkrečiau pasakyti. Tiesioginiai nuostoliai buvo nedideli – apie tai galima spręsti iš algininkų skaičiaus kuopose. 1581 m. kampanijos pradžioje ir jos pabaigoje tik vienintelio J. Oželskio būryje iš 150 raitelių liko 100, tačiau jų sumažėjo vėlesnių nei K. Radvilos žygis kovų metu. Kitų algininkų vadų daliniai tik išaugo. Pavyzdžiui, Temruko totorių būrys nuo 164 sumažėjo iki 150, bet vėliau išaugo iki 200 karių²⁶². Atrodo, kad žygyje labiausiai nukentėjo totoriai. K. Radvila teigė, jog iš keliolikos šimtų totorių, buvusių žygio pradžioje, prie Porchovo apsistojusiam M. Haraburdai beliko tik 100 (be 150 Temruko totorių, atvykusių prie Pskovo). Tačiau didžiausi nuostoliai

²⁵⁹R. Hejdensztejn. Dzieje Polski. T. 2. S. 77; . . . д . . . й. . . . 255.

²⁶⁰Д е е д е х д е . . . 98, 114, 116.

²⁶¹Д е е д е х д е . . . 121–122.

²⁶²KWPL2. S. 67, 76.

buvo ne žuvę kariai. Dauguma totorių ir kazokų išsivaikščiojo arba tapo nepriklausomi, kad galėtų kitur kariauti. Tas pats atsitiko ir su kai kuriais kitais eiliniaisiais kariais, kurie, demoralizuoti siaubiamojo žygio, arba ėmė reikalauti dovanų, arba tapo kazokais, arba ir iš viso pasitraukė iš kariuomenės. Materialiniai nuostoliai buvo nežymūs, o ir juos turėjo su kaupu atlyginti karo grobis. Labiausiai nuo ilgo žygio nukentėjo žirgai, kurie be vežimų turėjo gabenti visą karinę amuniciją ir grobį²⁶³.

7. Livonijos karo pabaiga

K. Radvilos pajėgos ne tik prisidėjo prie Pskovo apgulos. Jo žygis reikšmingas ir dėl politinių pasekmių, todėl gali būti geras karybos ir politikos dalykų derinimo pavyzdys. Žygio reikšmė ryškėja panagrinėjus, koks svarbus buvo žygio metu nusiaubtas Staricos ir Rževo regionas. 1575–1576 m. Ivanas IV dėl savo asmeninių psichinių savybių ir politinių sumetimų sostą užleido perkrikštui – totorių kunigaikščiui Semionui Bekbulatovičiui, o pats pasiėmė Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės dalį – faktiškai senąsias dalines kunigaikštystes – ir taip pradėjo naują opričninos laikotarpį. Jo dalinės kunigaikštystės rezidencija ir tapo Starica, kuri iki tol priklausė opričninos žemėms ir nebuvo nusiaubta, kaip zemščinos žemės, kuriose kai kur buvo išnaikinta iki 95 proc. visų valstiečių kiemų. Be to, dauguma Ivano IV dvaro aplinkos žmonių būtent čia turėjo dvarus ar patys buvo kilę kaip tiktai iš šių valdų²⁶⁴. Ivanui IV ir jo dvariškiams pakraščių žemės ar Livonija nebuvo nei asmeninių pajamų, nei žmonių išteklių šaltinis, todėl tenai lietuvių ir lenkų kariuomenės siaubiamų žemių likimas jiems mažai rūpėjo. Kas kita buvo centrinės Rusijos sritys. Pavojaus asmeniniam domeniui iškilimas Ivaną IV labiau paskatino pradėti derybas dėl paliaubų nei visi trys Stepono Batoro žygiai į Rusijos pakraščius. Pamatęs karo gaisrus prie savo rezidencijos, Ivanas IV du kartus ragino A. Poseviną kuo greičiau vykti

²⁶³ Д е е д е х д е . . 112.

²⁶⁴ . . . Ц е . . 217, 455–456, 487–488.

pas Steponą Batorą vesti derybų. Lygiai taip pat išgąsdinti Dūmos bojarinai gaisrų akivaizdoje patarė Ivanui IV už taiką atiduoti Livoniją ir iš Rusijos atimtas žemes. Vėliau, 1581 m. spalio mėnesį, A. Posevinas, siekdamas priversti sudaryti taiką, Ivaną IV, be kita ko, gąsdino ir tuo, jog jei nebus taikos, Steponas Batoras, įkvėptas sėkmingo pavyzdžio, kitais metais pasiųs lengvąją kavaleriją į Rusijos gilumą²⁶⁵.

Tokias nuostatas skatino ir švedų pergalės. 1581 m. vasarą jie užėmė Hapsalą ir aplinkines pilis. Rugsėjo 4 d. apgulė Narvą. 5 000 rusų įgula buvo sumušta po dviejų savaičių nepalaujamo puolimo. Po Narvos greitai buvo paimtos Ivangorodo, Jamos ir Koropjės pilys. Lapkričio 5 d. Rusija prarado ir Vaisenšteiną (Paidę). Taip Ivanas IV neteko tiesioginio priėjimo prie Baltijos jūros, o Livonijos įgulos buvo atkirtos nuo Rusijos ir iš šiaurės²⁶⁶. Švedai pasiekė Lietuvos ir Lenkijos kontroliuojamas Novgorodo ir Tartu apylinkes, t. y. Livonija buvo apsupta²⁶⁷.

Bloga Rusijos padėtimi pasinaudojo popiežiaus pasiuntinys A. Posevinas, tarpininkavęs Ivano IV ir Stepono Batoro derybose. Popiežius kaip atlygio už tarpininkavimą tikėjosi, kad Rusija atsivers į katalikybę arba bet jau leis čia nevaržomai ją išpažinti. Laiškuose Ivanui IV A. Posevinas pakankamai perdėjo Stepono Batoro pajėgų galią ir planus, kad įtikintų carą, jog tik paliaubos gali padėti Rusijai išsaugoti Pskovą ir Livoniją²⁶⁸. Tuo pat metu A. Posevinas puikiai suvokė tikrąją padėtį ir įkalbinėjo kitą pusę būti nuolaidesnę, nes, anot Ivano IV, Pskovo jie per 20 metų neužkariaus²⁶⁹. Taip, kai abiejų pusių padėtis buvo sunki, jam pavyko susitarti, kad 1581 m. gruodžio 13 d. Zapolės Jame prasidėtų lietuvių, lenkų ir rusų pasiuntinių derybos. Po labai ilgų ir komplikuotų derybų, kurios du kartus vos nenutrūko, 1582 m. sausio 15 d. pavyko sutarti dėl 10 metų paliaubų. Taip pat buvo susitarta, kad Rusija

²⁶⁵Д е е д е х д е . . 83, 96.

²⁶⁶ . е . й й . 698–700; Д . й . . 104.

²⁶⁷ е е . . 263.

²⁶⁸Д е е д е х д . . 8–9; . е . че е . . 95–98, 104–109.

²⁶⁹Ten pat. С. 113–115.

atiduos visas savo pilis Livonijoje, o Lietuva ir Lenkija grąžins 1580–1581 m. Rusijoje užimtas pilis. Steponui Batorui atiteko 34 Livonijos pilys²⁷⁰.

Deja, dėl J. Zamoiskio priešiško Lietuva negalėjo pasinaudoti pergale. 1581 m. žygio metu ir taip jau nekokie lietuvių ir lenkų kariuomenių vadų santykiai visiškai pašlijo: J. Zamoiskis priekaištavo lietuviams dėl neveiklumo ir greito pasitraukimo į Lietuvą, o lietuviai dėl Pskovo apgulos nesėkmių kaltino J. Zamoiskį. Abi pusės nešykštėjo paskvilių ir ižeidinėjimų, pereinančių į keiksmus. Dar nesibaigus karui, J. Zamoiskis jau prieštaravo, kad Livonijai valdyti būtų paskirtas kuris nors lietuvis²⁷¹. Sudarius taiką, J. Zamoiskiui pasitaikė puiki proga sustiprinti Lenkijos įtaką Livonijoje. Atsitraukianti nuo Pskovo lenkų algininkų kariuomenė užimdavo rusų Livonijoje paliktas pilis. Lenkų igulos nepakluso Lietuvos pareigūnų reikalavimams, t. y. Livonija atsidūrė Lenkijos valdžioje. Lietuvos didikai reikalavo sau pusės visų vietų Livonijos administracijoje ir buvo labai nepatenkinti lenkų savivale. Tačiau, dideliam J. Zamoiskio aplinkos džiaugsmui, lietuviai niekaip negalėjo pakeisti padėties savo naudai²⁷².

Lietuviai 1582 m. seime bandė atgauti Livoniją. Matydami, kad lenkai nenori skirti pinigų Livonijos gynybai, lietuviai pareikalavo Livonijos sau ir, ko gero, būtų ją gavę, jei ne J. Zamoiskio protestas, kuris pareiškė, kad neleis atplėšti Livonijos nuo Lenkijos. Lietuviai daugiau ginčų nekėlė, nes šiame seime jų pagrindinis rūpestis buvo ne atgauti Livoniją, o gauti leidimą rengti III Statutą²⁷³. Visiškai atstumti Lietuvos nuo Livonijos valdymo lenkai nesugebėjo. 1585 m. seime vyko karšti ginčai, kam turi priklausyti Livonija, ir karalius pripažino, kad ji turi būti valdoma bendrai – Lietuvos ir Lenkijos²⁷⁴.

²⁷⁰К . . 215–243; . . е . . че е . . 150–183.

²⁷¹J. Becala. Stefan Batory. S. 356, 362; J. Piotrowski. Dziennik. S. 40, 99; . . е е е е . . 173.

²⁷²SWSB. S. 347–348, 350, 357–358.

²⁷³R. Hejdensztejn. Op. cit. S. 128; I. Lappo. Lietuva ir Lenkija. P. 79; . . е е е е . . 173.

²⁷⁴A. Tyla. Lietuva ir Livonija. P. 29–30.

Apžvelgus Lietuvos kariuomenės veiklą 1578–1581 m., galima pabrėžti tam tikras specifines LDK kariuomenės ypatybes. Pirmiausia į akis krinta Lietuvos kariuomenės padėtis – visų kampanijų metu ji atliko arba antraeilį, arba pagalbinį vaidmenį, savo veiksmais papildydama pagrindinių kariuomenės pajėgų veiksmus. Besikeičiant karo pobūdžiui – pradėjus plačiai naudoti šaunamuosius ginklus ir įtvirtinimus – išaugo pėstininkų algininkų kariuomenės reikšmė, o pašauktinė raitelių kariuomenė atliko tik pagalbines funkcijas ir tiko nebent riboto manevringumo nedidelių dalinių veiksmams vykdyti. Vienas didžiausių LDK kariuomenės pranašumų buvo patyrę ir kvalifikuoti kariuomenės vadai: M. Radvila Rudasis, K. Radvila Perkūnas, F. Kmita, M. Dorohostajskis, tačiau ir jų pastangų nepakako – LDK kariuomenės silpnumą lėmė nuolatinis LDK finansinių išteklių, kurių reikėjo samdant algininkus, stygius. Tai iš dalies kompensavo Lietuvos didikų asmeniniai daliniai ir visuotinio šaukimo metu surinkta kariuomenė. Vidinis kariuomenės silpnumas ir nesugebėjimas pasiekti numatytų tikslų karinėmis priemonėmis ir lėmė, kad LDK negavo Livonijoje tokios valdžios, kokios tikėjosi išsiveldama į šį karą.

8. Išvados

1. Konfliktas dėl Livonijos 1577–1578 m. išaugo į tiesioginį Lenkijos ir Lietuvos valstybės ir Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės karą. Lemiamą vaidmenį šiame kare suvaidino Stepono Batoro vadovaujama jungtinė Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė.

2. Lietuva 1579–1580 m. atliko karinės bazės vaidmenį. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ne tik buvo kaupiama amunicija ir ginklai, bet ir organizuotas patrankų liejimas, parako bei karo inžinerijos įrenginių (pontonų) gamyba.

3. 1577 m., nors anksčiau ir patyrusi pralaimėjimų Livonijoje, Lietuvos kariuomenė perėmė iniciatyvą ir pamažu Livonijos karo veiksmų teatre perėjo į puolimą.

4. 1579 m. ir 1580 m. kampanijų metu LDK kariuomenė, sudariusi

jungtinės kariuomenės didžiąją dalį, veikė kaip savarankiška kariuomenės dalis, nevengė konfliktų su lenkų karine vadovybe, apsupdavo nedideles tvirtoves, blokuodavo rusų kariuomenės pastiprinimą, bandžiusį prasiveržti prie kariniu požiūriu Polocko ir Didžiųjų Lukų.

5. Vienas reikšmingiausių LDK kariuomenės veiksmų buvo Livonijos karo baigiamajame etape 1581 m. surengtas LDK lauko etmono K. Radvilos žygis, kuris, nors ir nedidelės kariniu požiūriu vertės, turėjo didelę psichologinę bei politinę reikšmę ir įtakos deryboms dėl karo baigties.

Įteikta 2003 m. gegužės 10 d.

Résumé

L'armée lituanienne dans les campagnes finales de guerre de la Livonie

Dr. Kastytis Antanaitis
L'université de Vytautas Magnus

Aux siècles nouveaux, le premier conflit international dans l'Europe du Nord est la guerre de la Livonie, qui a duré 20 ans. Deux participants du conflit – l'Etat de la Lituanie – Pologne et la Principauté de la Russie – cherchaient à résoudre le conflit dans les batailles. De 1575 à 1577, la Russie attaquait les territoires contrôlés par la Suède et la Lituanie. Le roi de la Lituanie – la Pologne Steponas Batoras a commencé à moderniser l'armée et à planifier des missions militaires. En 1578, la Livonie prend l'initiative et repousse la Russie des territoires de la Livonie. En 1579, les forces de la Lituanie – de la Pologne ont repris Polock. En 1580, la Livonie étaient presque séparée de la Russie, car les ennemis de la Russie ont atteint même Veli-kije Luki. Le but de la campagne des années 1581 était Pskov, mais malgré le blocus de longue durée, Pskov n'était pas pris. L'armée de la Russie a perdu et elle a quitté les territoires de la Livonie après avoir signé l'agrément de Zapala Jana en 1582.

Pendant la guerre, l'armée lituanienne était indépendante et faisait la partie la plus grande de l'armée unie. Mais elle avait le rôle secondaire dans toutes les campagnes militaires. Le plus souvent elle faisait des blocus des villes et des voies. Une des campagnes les plus grandes a été l'introduction de l'armée lituanienne dans l'arrière de la Russie.

La guerre prolongée a épuisé les puissances de la Lituanie et la noblesse de la Pologne a eu la possibilité d'éliminer les lituaniens du gouvernement de la Livonie.

Resume

The Lithuanian army during the Livonian war campaigns in 1578–1581

The first great international conflict of the Modern times in the North Europe was the Livonian war, that lasted for about twenty years. In the final stages of this conflict two major powers - the Poland-Lithuania state and Russian the Grand duchy of Moscow opposed each other in series of the final decisive battles. In 1575–1577 Russia tried to establish it's domination in Livonia invading territories controlled by Sweden and Lithuania. King Stephanus Bathorius mobilized financial and human resourses of the Lithuanian-Polish nobility and in person took part in modernization of the army and planning of military actions. In 1578 the Lithuanian army regained initiative and began repulsion of Russian forces from Livonia. In 1579 joined Lithuanian-Polish army recaptured Polock district. In 1580 Livonia was almost cut from Russia by deep invasion in Velikie Luki region. Objective of the final campaign of 1581 was Pskov city, but after long blockade Pskov wasn't taken. Finally Russia was military defeated and agreed on withdrawal from Livonia by the peace Zapole Jama 1582.

During the war the Lithuanian army was independent and the largest part of the joined forces but during all campaigns it played secondary role and was used mostly for blockade of Russian strongholds and cutting of reinforcement routes. The Major action taken by the Lithuanians during these campaigns was daring expeditions into depths of Russia. After the war lack of the Lithuanian military strength allowed Polish nobles to expel Lithuanian from Livonian administration.